T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Mantık Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

GÜNÜMÜZ BİTLİS MEDRESELERİNDE MANTIK EĞİTİMİ (NORŞİN MEDRESELERİ ÖRNEĞİ)

İzzettin ÜREK

17922006

Danışman

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Diyarbakır 2020

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Mantık Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

GÜNÜMÜZ BİTLİS MEDRESELERİNDE MANTIK EĞİTİMİ (NORŞİN MEDRESELERİ ÖRNEĞİ)

Hazırlayan

İzzettin ÜREK

17922006

Danışman

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Günümüz Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi (Norşin Medreseleri Örneği)" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

..../..../.....

İzzettin ÜREK

ÖN SÖZ

İslâm tarihi boyunca medreseler, eğitim ve öğretime büyük katkılarda bulunan kurumların başında gelmekte olup yüzyıllar boyu İslâm kültür mirasını nesilden nesile aktarmışlardır. Selçuklular döneminde Nizâmiye medreseleri kurumsal olarak oluşmuş, Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin çabalarıyla bu eğitim kurumları daha da geliştirilmiştir. Anadolu'ya Selçuklular tarafından getirilen bu eğitim kurumlarına Osmanlılar da sahip çıkarak devrin şartlarına uygun yeniliklerle bunları geliştirmeye çalışmışlardır. Bu köklü geleneğe dayanan Bitlis medreseleri de varlığını koruyarak, eğitim faaliyetlerini günümüze kadar devam ettirmiştir.

Çalışmamızda öncelikle günümüzde varlığını devam ettiren medresenin kavram boyutu ve tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Daha sonra medreselerdeki eğitim faaliyetlerine mantık eğitiminin dahil edilmesinin sebepleri üzerinde durulmakta ve günümüzde faal durumda olan Bitlis medreseleri genelinde özel olarak da Norşin medreseleri örneği incelenmektedir. Bununla beraber Norşin medreselerinde okutulan mantık kitapları, mantık ilmi ile ilgili yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri, mantık ilmi ve bu ilmin diğer ilimlerle olan ilişkisi, bu ilişkinin niteliği ve medrese hocaları ile öğrencilerin bu ilme karşı olan tutumları ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Konu seçiminde bize yardımcı olup çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Nazım HASIRCI'ya, bizim için her zaman bir yol gösterici olan ve desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Necmi DERİN hocama, çalışmamızda yardımlarını esirgemeyen Öğr. Gör. Ömer YILDIZ'a, çalışmamızı başından sonuna kadar okuyup değerlendiren Arş. Gör. Alaattin TEKİN'e, çalışmamızda katkısını esirgemeyen Arş. Gör. Mehmet ÇAVDAR'a, çalışmamızı İLAHİYAT. 18.009 numaralı proje kapsamında destekleyen Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri

Koordinatörlüğüne ve tezin tüm aşamalarında bana yardımcı olan sevgili eşime teşekkür ederim.

İzzettin ÜREK

Diyarbakır 2020

ÖZET

İslâm düşünce kültüründe köklü bir geleneğe sahip olan medreselerin, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e dayandığı bu dönemden sonra da düzenli ve sistemli bir yapıya kavuştukları görülmektedir. Osmanlı döneminde en üst seviyede eğitim ve öğretimin verildiği kurumlar haline gelen medreselerin Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemde ise Doğu'da gayr-ı resmi bir şekilde varlığı sürdürülmeye çalışılmaktadır. Bitlis coğrafyasında bulunan medreseler de bu durumun en önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Çalışmamızın konusu, medreselerin teşekkülünden bu yana Osmanlı dönemi medreselerinde ve bilhassa Bitlis bölgesinde bulunan Norşin medreselerinde okutulan mantık eserlerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Ayrıca Norşin medreselerinde bulunan hocaların ve öğrencilerin mantık ilmi hakkındaki görüşleri ve mantık öğretiminin niteliği de çalışmamızın sınırları dahilindedir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, mantığın İslâm dünyasına giriş süreci, medrese kavramı ve medreselerin tarihsel gelişimi üzerinde durulmakta olup Osmanlı medreselerinde mantık eğitimi ve okutulan mantık eserleri tespit edilmeye çalışılmaktadır.

İkinci bölümde, Bitlis medreselerinin genel yapısı ve eğitim-öğretim müfredatı hakkında bilgiler verilmekte, Bitlis yöresinde kurulmuş olan ve günümüzde varlığını sürdüren medreselere değinilmektedir. Ayrıca Bitlis medreselerinde okutulan mantık eserleri tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Üçüncü bölümde ise ilk olarak Norşin medreselerinin genel bir tanıtımı yapılmaktadır. İkinci olarak bu medresedeki eğitim-öğretim faaliyetleri, mantık eğitimi, mantık ilmine karşı hocaların ve öğrencilerin ilgileri ve burada okutulan mantık eserleri hakkında açıklamalar yapılmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Medrese, Eğitim, Öğretim, Mantık, Doğu, Anadolu, Bitlis, Norşin

ABSTRACT

It is demonstrated that the madrasahs, which have a deep-rooted tradition in Islamic thought culture, rested on vizier of State of Seljuks called Nizammülmülk. After this era, madrasahs attained a regular and systematic structure. Although, madrasahs had become the high level of education during Ottoman Empire, they had remained unofficially in the East after the declaration of the Republic. The madrasahs in Bitlis area were valuable example of these.

The subject of this study is the logic works, which were used at madrasahs of Ottoman, especially Norşin Madrasah in the Bitlis region of the Eastern Anatolia. In addition, the opinions of lecturers and students in the Norşin Madrasah regarding the logic science and the quality of logic education are within the limits of this study.

This study is divided into three parts. In the first part, there are the development process of logic into the Islamic world, the concept of madrasah and the historical development of madrasahs. Also, the logic education and the logic work taught in the Ottoman madrasahs are examined.

In the second part of the study, information about the general structure and curriculum of Eastern Anatolian Madrasahs is given. Furthermore, the madrasahs established in Bitlis area and continue to exist today are cited and the logic works taught in Bitlis madrasahs are examined.

The third part of study firstly gives general information about Norşin Madrasah. Secondly, It is mentioned in terms of the education activities of the madrasahs, the

interests of teachers and students against the science of logic, and logic work taught.

Key words:

Madrasah, Education, Training, Logic, East, Anatolia, Bitlis, Norşin

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ..... I

ÖZET.....II

ABSTRACT.....V

KISALTMALAR XI

GİRİŞ.....1

1. ÇALIŞMANIN AMACI.....2

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ.....3

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ 3

4. ÇALIŞMANIN ANA PLANI.....5

5. ÇALIŞMADA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR 6

BİRİNCİ BÖLÜM

MANTIĞIN İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞ SÜRECİ VE BİR EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMU OLARAK MEDRESE

1.1. MANTIĞIN İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞİ.....8

1.2. MEDRESE KAVRAMI VE TARİHİ GELİŞİMİ.....15

1.3. MEDRESE ÖNCESİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI 18
1.3.1. Câmi 18
1.3.2. Küttâb 19

1.4. MEDRESENİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ 20
1.4.1. Selçuklu Döneminde Eğitim-Öğretim 21
1.4.2. Osmanlı Döneminde Eğitim-Öğretim 22
1.4.2.1. Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi 24

İKİNCİ BÖLÜM
BİTLİS MEDRESELERİ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

2.1. BİTLİS MEDRESELERİ 26

2.2. SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMİ BİTLİS MEDRESELERİ 27
2.2.1. İhlasiye Medresesi 28
2.2.2. İdrisiyye Medresesi 28
2.2.3. Şerefiye Külliyesi 29
2.2.4. Yusufiye Medresesi 29
2.2.5. Hatibiye Medresesi 30
2.2.6. Hacı Begiye Medresesi 30
2.2.7. Nuhiye Medresesi 31
2.2.8. Ahlakiye Medresesi 31
2.2.9. Gazi Bey Medresesi 31
2.2.10. Haliliye Medresesi 31
2.2.11. Tağki İslâm Medresesi 31

2.3. GÜNÜMÜZ BİTLİS MEDRESELERİ 32
2.3.1. Şeyh Muhammed Masum Medresesi 32
2.3.2. Şeyh Muhammed Hafit Efendi Medresesi 32

2.3.3. Fethiye Medresesi....33
2.3.4. Âlâiyye Medresesi....34
2.3.5. Şeyh Nasır Medresesi....34
2.3.6. Hira Medresesi....35
2.3.7. Îbadullah Câmi Medresesi....35
2.3.8. Tevhid Medresesi....35
2.3.9. Şeyh Burhânûddin Medresesi....36
2.3.10. Geylânî Medresesi....36
2.3.11. Gayda Medresesi....37
2.3.12. Hadîkat'ül Ulûm Medresesi....37
2.3.13. Medine Câmi Medresesi....38

2.4. BİTLİS MEDRESELERİNİN MÜFREDATI....32

2.5. BİTLİS MEDRESELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ....39
2.5.1. Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi....41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NORŞİN MEDRESELERİ VE MANTIK EĞİTİMİ

3.1. NORŞİN MEDRESELERİ....43
3.1.1. Norşin Medreselerinin Tarihçesi....45
3.1.2. Norşin Medreselerinde Eğitim-Öğretim....48
3.1.2.1. Norşin Medreselerinde Eğitim-Öğretim Metodu....50
3.1.3. Norşin Medreselerinde Eğitim Dili....52
3.1.4. Norşin Medreselerinde Okutulan Sıra Kitapları....53
3.1.5. Norşin Medreselerinde Bir Gün....58
3.1.6. Norşin Medreselerinde Tatil....61

3.2. NORŞİN MEDRESELERİNDE MANTIK EĞİTİMİ....62
3.2.1. Norşin Medreselerinde Mantık Eğitiminin Önemi....64

3.2.2. Norşin Medreselerindeki Seydalar Açısından Mantık Eğitiminin Amacı.....67
3.2.3. Norşin Medreselerindeki Öğrenciler Açısından Mantık Eğitiminin Amacı 69
3.2.4. Norşin Medreseleri Mantık Eğitiminin Diğer İlimlere Uygulanışı 73
3.2.5. Norşin Medreselerinde Okutulan Mantık Eserleri 75
3.2.5.1. er-Risâletü'l Esîriyye.....75
3.2.5.2. Muğni't-Tullâb 76
3.2.5.3. İthâfatü't-Tullâb bi-Halli Elfâzi Muğni't-Tullâb.....77
3.2.5.4. el-Fevâdiu'l Fenâriyye (Molla Fenâri) 78
3.2.5.5. Kavl-i Ahmed 78
3.2.5.6. er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye.....78

SONUÇ 82

KAYNAKÇA 87

KISALTMALAR

A.Ü.	: Atatürk Üniversitesi
A. Ü. D. T. C. F. D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
SUİFD	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TYEKB	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

İslâm dünyasında kurumsal anlamda medreseler ortaya çıkmadan önce eğitim-öğretimin öncelikle dârü'l-erkam'da, daha sonra Suffa, Câmiler ve küttâplar üzerinden sürdürülmüştür. İslâmî eğitim câmi içerisinde başlayıp medrese ile kurumsal bir hale gelmiştir. Medreseler, Selçuklular döneminde sistemli bir hale gelmiş ve Osmanlılar döneminde devletin desteği ile zirve noktaya ulaşmıştır.

Çalışmamızın konusu olan Bitlis/Norşin medreselerinin kökleri yaklaşık XII. asırda Selçuklular tarafından Bitlis şehrinde yapılmış olan İhlasiye Medresesine dayanmaktadır. [1] İhlasiye medresesi ile beraber birçok medrese Bitlis şehrinde kurulmaya başlanmıştır. Bu durumun Bitlis yöresinin günümüzde de ilim ve irfan şehri olmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Bölgede yer alan Norşin medreseleri de günümüzde eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmektedir.

Başta Norşin ve Bitlis olmak üzere medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerinde okutulan kitaplar, öncelikli olarak her Müslümanın dünya ve ahiret saadeti için ihtiyacı olan bilgileri elde etmesine olanak sağlamaktadır. Medrese tarzı eğitim sisteminde asıl hedeflenenin, Müslüman bir bireyin güzel ahlaklı ve bilgi sahibi biri olarak yetişmesini sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim medreselerin eğitim-öğretim metotları da öğrencilerin ahlaklı birer birey olarak yetiştirilmelerini sağlamaya yöneliktir. Ahlaklı birer birey olarak yetiştirilmeye çalışılan öğrencilere yaratılış gayeleri daha iyi bir şekilde kavratılmaya çalışılmaktadır. Nitekim insan, aklı sayesinde çevresindeki şeyleri

[1] Muhammed Kemaloğlu, "*XI-XII Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim (Medreseler)*", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Mayıs 2015, C. 2 s. 71.

kavrayıp bilgi edinmektedir. Bu edindiği bilgiler de ya tasavvur ya da tasdik şeklindedir.[2] Ancak insan tasavvur ve tasdik şeklindeki şeyleri tertip ederken akıl ilkelerine uymadığı zaman hataya düşebilmektedir. Mantık ilmi de insanları hataya düşmekten korumayı amaçlamaktadır. Mantık eğitimine ihtiyaç, duyulmakla beraber bu tür durumlarda ona duyulan ihtiyaç, daha çok açığa çıkarmaktadır. Genel olarak her insanda özel olarak da İslâm alemindeki medreselerde mantık eğitimine olan ihtiyacı Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 1111) "Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz" ifadesiyle açıkça belirtmektedir.[3]

Bu ihtiyaca ve gerekliliğe binaen medreselerde okutulmaya başlanan mantık ilmini öğretmek bir gelenek hatta zorunluluk haline gelmiştir. Mantık ilminin önemini fark eden medrese âlimleri de asırlarca medreselerde mantık eserlerini okumuş ve okutmuşlardır. Başta telif olmak üzere pek çok esere de şerh ve haşiye yazmışlardır. Bu eserler sayesinde mantık, medrese sıra kitapları arasındaki yerini korumuştur. Bu durum günümüz medreselerinde de halen devam etmektedir.

1. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu konuyu seçme amacımız geçmişte dini ve fenni ilimlerin, günümüzde ise sadece dini ilimlerin kurumsal bir şekilde verildiği medreselerde, bilhassa Bitlis ile Norşin medreselerinde mantık eğitimine dair kapsamlı bir araştırma yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmamızda öncelikle medrese kavramına ve medresenin tarihsel gelişimine değinilmekte ardından medreselerde mantık eğitimine yer verilmesinin sebepleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmamızın amacı Bitlis medreselerini, özellikle Norşin medreselerini, bu medreselerde okutulan mantık kitaplarını, mantık ilmi ile ilgili yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerinin işleyişi oluşturmaktadır. Ayrıca mantık

[2] Ebû Nasr el- Fârâbî, **Kitâbu'l-burhân**, Ömer Türker ve Ömer Mahir Apler (Çev.), Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 1.; İbn Sînâ, **Kitâbu'ş-Şifâ Mantığa Giriş**, Ömer Türker (Çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 11-12.; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, **el-Munkiz mine'd-dalâl**, Nazım Hasırcı ve Eyyüp Tanrıverdi (Çev.), Harf Yayınevi, İstanbul 2015, s. 34.

[3] Ebû Hâmid el- Gazzâlî, **el-Mustasfâ Min İlmi'l-Usûl**, Yunus Apaydın (Çev.), Rey Yayıncılık, Kayseri 1994, s. 11.

ilminin diğer ilimlerle ilişkisini, bu ilişkinin nasıl kurulduğunu, medrese hocalarının ve öğrencilerinin bu ilme karşı tutumlarının keyfiyetini ortaya koyma gayreti içerisinde bulunduk.

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Bitlis medreseleri ve bu medreselerden Norşin medreselerinde yapılan mantık eğitimi ile ilgili doğrudan bir çalışmaya rastlayamadık. Ulaşabildiğimiz medrese ile ilgili yapılmış olan çalışmalar da daha çok genel nitelikte ve medreselerin tarihsel gelişimi ile ilgili olup konumuzla doğrudan ilgileri görülmemektedir. Bu çalışmaların bir kısmında medreselerde okutulan mantık eserlerine kısaca değinilmiş ancak medreselerde okutulan mantık eserlerine dair yeterli bilgi sunulmadığı söylenebilir.

Çalışmamız da Norşin medreselerinde okutulan mantık eserlerinin tespit edilmesiyle birlikte sonrasında mantık bilimi araştırmaları için ayrı bir önem arz edeceği düşüncesindeyiz. Aynı zamanda çalışmamız Norşin medreselerinde yapılan mantık eğitimi ile ilgili ilk kapsamlı çalışmadır. Ayrıca bu çalışma Bitlis medreselerinde mantık eğitimi alanıyla ilgili sonradan yapılabilecek çalışmalara da önemli bir kaynak oluşturabilecektir. Bu durum tezimizin bir başka önemini ortaya koymaktadır.

3. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamız iki yöntemden oluşmaktadır. Öncelikle medrese kavramı ve medreselerin tarihi hakkında genel bilgi oluşturabilecek yazılı eserleri belirledik. Daha sonra Bitlis şehrinde bulunan ve konumuzun merkezi olan Norşin medreseleri ile ilgili doğrudan ve dolaylı olarak yazılmış eserleri de tespit etmeye çalışıp inceledik. Norşin'de Cumhuriyet öncesi ve sonrası kurulmuş medreseleri yaptığımız yüz yüze ve telefon görüşmeleri ile belirlemeye çalıştık. Bu medreseler arasında varlığını sürdürenler hakkında kısa bilgiler elde etmeye çalışarak çalışmamızda belirtme gayreti içerisinde olduk. Böylelikle çalışmamızın üçüncü bölümü olan Norşin medreseleri konumuzla ilgili alt zeminimizi hazırlamış olduk.

İkinci yöntemimiz ise çalışmamızın ana konusu olan Norşin medreseleri ve mantık eğitimi kısmına dair bilgileri, yerinde edinebilmek için Bitlis'in Güroymak (Norşin) ilçesine giderek elde ettik. Medreselerden sorumlu kişi veya kişilerden müsaade alarak araştırma konumuz ile ilgili bilgileri yerinde edinmeye çalıştık. Öncelikle medreselerin kuruluşu hakkında bilgi alabileceğimiz kimseler ile görüşmeler yaptık. Tarihsel bilgiyi elde ettikten sonra günümüzde medreselerin idaresinin kim tarafından yapıldığı, medrese giderlerinin nasıl karşılandığı, medrese içerisinde kaç öğrenci bulunduğu ve bunlardan kaçının mantık ilmini okuduğunu belirlemeye çalıştık. Ayrıca bu medreselerde yapılan mantık eğitimi ve okutulan mantık kitaplarını da tespit etmeye çalıştık.

Norşin medreselerinde bir günün nasıl geçtiği, tatillerinin nasıl ve ne kadar olduğu, mantık eğitimi için hangi kitapların okutulduğu, mantık eğitiminin hocalar ve öğrenciler açısından amacını öğrenmeye çalıştık. Medresede mantık ilminin önemini anlayabilmek için hoca ve öğrenciler ile ses kayıtlı röportajlar yaptık. Röportajlar haricinde medrese içerisinde bulunan misafirhanede bir süre kalarak, eğitim ve öğretim ilgili yapılan bütün faaliyetleri yerinde gözlemleme imkanı da bulduk. Medresede bulunduğumuz süreç içerisinde öğrenciler ile beraber mantık derslerine girerek mantık eğitiminin nasıl yapıldığına şahitlik ettik. Mantık eğitimi gören öğrencilerin mantığa ilgisinin ne olduğu, öğrendikleri mantık ilminin diğer ilimlere uygulayıp uygulamadıkları hakkında gözlemlerde bulunduk. Mantık eğitimlerinde karşılaştıkları problemleri ve çözüm önerilerini bir dizi mülakat ve gözlemler ile tespit etmeye çalıştık. Ayrıca öğrencilerin hem yaşam alanı hem de öğrenim gördükleri yer olan medresede ibadethane, derslikler, yemekhane ve yatakhaneleri yerinde inceledik.

Bu araştırmalarımız neticesinde çalışmamızın üçüncü bölümünde hocalar ve öğrencilerle yapmış olduğumuz ses kayıtlarını ve kendi gözlemlerimizi aktarma gayreti içerisinde bulunduk. Yaptığımız görüşmeler Kürtçe olduğundan ses kayıtlarını Türkçeye çevirdik. Katılımcıların ifadelerinde herhangi bir değişme olmaması amacıyla çevirileri mümkün mertebe olduğu gibi müdahale etmeden yapmaya çalıştık. Yaptığımız çok az sayıdaki müdahaleler ise katılımcıların ifade etmek istedikleri konuların olduğu gibi

aktarılması durumunda çevirilerde oluşan anlatım bozuklukları ve yanlış ifade edilen kavramları düzeltmek şeklindedir.

Hoca ve öğrencilerle yapmış olduğumuz görüşmelerden sonra edindiğimiz ses kayıtlarını onlar için sorun teşkil etmeyecekse çalışmamızda isimlerini zikrederek belirtmek istediğimizi dile getirdik. Yapmış olduğumuz teklifi kabul eden katılımcıların görüşmeleri aktarırken isimlerine yer verdik. Görüşmeleri çalışmaya aktarıldığında isimlerinin geçmesini istemeyen katılımcıları da "bir seyda" veya "bir öğrenci" ile yaptığımız görüşme/konuşma şeklinde belirterek aktarma gayreti içerisinde bulunduk.

4. ÇALIŞMANIN ANA PLANI

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde öncelikle İslâm mantık tarihiyle ilgili olarak kısa bir açıklama yapılmaktadır. Daha sonra eğitim-öğretimin kurumsal bir hale geldiği medrese kavramı ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilmiş ve medrese öncesi eğitim-öğretim kurumlarına değinilip medrese dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri kronolojik bir sıralamayla günümüze kadar aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Bitlis medreseleri ve mantık eğitimine değinilmektedir. Öncelikle Bitlis medreselerinin yapısı, işleyişi ve müfredatının nasıl olduğu araştırılmaktadır. Daha sonra çalışmamızın konusunu oluşturan Bitlis şehrinde kurulan medreseler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tespit edebildiğimiz medreseleri Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Bitlis medreseleri ve Günümüz Bitlis medreseleri şeklinde iki kısımda inceleyerek medreseler hakkında ulaşabildiğimiz bilgiler aktarılmaktadır. Son olarak Bitlis medreselerinde eğitim-öğretim faaliyetlerini bilhassa mantık eğitiminin nasıl olduğunu tespit edebilme gayreti içerisinde bulunulmaktadır.

Çalışmamızın asıl konusu olan üçüncü bölümde ise ilk olarak Norşin medreselerinin kuruluşuna değinilmektedir. Daha sonra medresede eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl yapıldığı, eğitim dillerinin ne olduğu, okutulan sıra kitapları, medrese içerisinde bir günün nasıl geçtiği ve tatilleri açıklanmaktadır. Norşin

medreseleri hakkında genel bilgiler verildikten sonra medresenin mantık eğitimine değinilmektedir. Ayrıca medresedeki seydalar ve öğrenciler açısından mantık eğitimin amaçları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Öğrencilerin mantığa ilgileri ve mantık eğitimini diğer ilimlere uygulayıp-uygulamadıkları başlıklar halinde incelenmektedir. Son olarak Norşin medreselerinde okutulan mantık eserleri tespit edilip, Norşin medreselerinin mantık ilmine verdiği öneme değinilmektedir.

5. ÇALIŞMADA KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR

Çalışmaya hazırlanma aşamasındayken aşağıda açıklayacağımız belli başlı zorluklarla karşı karşıya kaldık. Norşin medreseleri akademik çalışmalara ev sahipliği yaptığından dolayı bir araştırmacının medresede bulunmasından medresenin hocaları ve öğrencilerinin rahatsız olmadıkları belirtilmelidir. Bununla birlikte karşılaşılan zorlukların ilki araştırmacının medresedeki bazı hoca ve öğrenciler ile tezde incelenecek konular hakkında görüşmeye çalışması onları tedirgin ettiği gözlemlenmiştir. Biz bu tedirginliği ortadan kaldırmak için katılımcıların ilgisini çekeceğini düşündüğümüz ayet, hadis, tasavvuf gibi konular ile görüşmeye başladık. Medrese kültürüne yabancı olmamamız ve görüşmelerde kendimizi açıkça öğrenen rolünde konumlandırmamız da söz konusu zorluğu aşmada önemli katkı sağlamıştır.

Araştırma esnasında karşılaştığımız zorluklardan diğeri ise medrese hocalarının yoğunluklarından dolayı kendileriyle iletişime geçmede zorluk yaşamış olmamızdır. Nitekim medresede eğitim veren hocalardan birisiyle görüşebilmek için bir gün beklemek zorunda kaldık.

Karşılaşılan zorlukların bir diğeri ise hoca ve öğrencilerle yapılan görüşmelerde zaman zaman dil problemi yaşamış olmamızdır. Medresede çoğunlukla Kürtçe konuşulduğundan sorularımıza da Kürtçe cevaplar verilmiştir. Araştırmamızın katılımcıları rahatsız etmemesi için kendilerini nasıl rahat hissediyorlarsa öyle ifade etmelerini istememizde ki tutumumuz katılımcıları rahatlatmıştır. Ancak Kürtçe ifadelerin Türkçeye çevrilmesi ve katılımcıların aktardığı bilgilerde herhangi bir değişim

olmamasını sağlamak bizim açımızdan oldukça zorlayıcı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MANTIĞIN İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞ SÜRECİ VE BİR EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMU OLARAK MEDRESE

1.1. MANTIĞIN İSLÂM DÜNYASINA GİRİŞİ

Mantık bir bilim olarak Aristoteles tarafından sistemleştirildikten sonra büyük bir rağbet görmüş ve ilim elde etme de alet olarak kullanılmıştır.[4] Aristoteles'ten önce Elea Okulu ve Sofistler mantık biliminin oluşturulması için öncü çalışmalar yapmışlardır. Bunların tartışmaları genellikle mantıklı düşünme konusu çerçevesinde cereyan etmiştir.[5] İşte Aristoteles, Grek Dünyasında kendisinden önce gelişen bu çalışmaları da çok iyi kıymetlendirerek, adeta her şeyi yerli yerine koyan bir mimar gibi, mantığa bağımsız bir disiplin olma kimliğini kazandırmış ve yaklaşık olarak kendinden birkaç asır sonra külliyat haline getirilip *Organon* diye isimlendirilecek olan eserini meydana getirmiştir. Eserin *Organon* diye isimlendirilmesi ise Aristoteles'in mantığı bilim olarak değil, her bir bilimsel etkinlik için vazgeçilmez bir alet olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.[6]

---

[4] Nazım Hasırcı, **Klasik Mantık El Kitabı**, Araştırma Yayınları, Ankara 2015, s. 9.

[5] Necati Öner, **Klasik Mantık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 5.

[6] Hatice Nur Erkızan ve A. Kadir Çüçen, **Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013, s. 119.; Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, **Remzi Kitabevi**, İstanbul 2015, s. 68.; İsmail Köz ve Ali Çetin (Ed.), **Mantık**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 40.; Hüsameddin Erdem, İlkçağ **Felsefe Tarihi**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2017, s. 227.

Organon, klasik mantığa dair günümüze ulaşmış tam ve mükemmel bir külliyattır.[7] *Organon* adı altında toplanarak bir araya getirilmiş olan mantık kitapları *Kategoriler, Önermeler, I. Analitikler, II. Analitikler, Topikler, Sofistik Deliller'*dir.[8] Bu eserlere Porphyrios (ö. 305) 'un Aristoteles mantığına giriş olarak kaleme aldığı *İsâgûcî*[9] eseri, daha sonra *Hitabet* ve *Şiir* eserleri de eklenmiştir. *Organon* İslâm aleminde ve Batıda son derece önemsenerek mantığın ana kitapları olarak kabul görmüştür. Bu kitaplar, başarılı ilim adamları tarafından farklı dillere çevrilmiş ve bunların üzerine bir takım şerhler yazılmıştır.

Organon üzerine çalışma yapanların çoğunluğu Süryani kiliselerine mensup Hristiyanlardan oluşmaktadır. Nitekim kiliselerde yıllarca *Organon*'un *Kategoriler*, *Önermeler* ve *I. Analitikler* kısımları okutulmuştur.[10] Süryani kiliselerinde *Organon* okuyan Süryaniler, Miladi II. asırdan başlayarak İslâm'ın doğduğu VII. asra kadar işledikleri Antik felsefeyi miladi VIII. ve X. asırlar arasında ücret mukabilinde Grekçe'den, Pehlevice'den ve Sanskritçe'den Arapçaya tercüme etmişlerdir[11] Şerh faaliyetlerinde öne çıkan en önemli şarihlerden birisi Resulayn'lı Sergius'tur (ö. 536).[12] Onu Severus Sebokht, (ö. 666), Balad'lı Athanasius (ö. 686), Jaques d'Edesse (ö. 708) ve Georgias (ö. 724) gibi şarihler izlemiştir.[13] Bu şarihler mantık hakkında nitelikli incelemelerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı bu şarihlerin Müslüman bilginlere hocalık edecek olan mütercimlere öncülük ettikleri söylenebilir.

---

[7] Abdülkuddüs Bingöl, "*Uyanış Döneminde İslâm Kültür Evreninde Mantık Geleneğinin Oluşumu*", **Felsefe Dünyası** 2012, C. 2., S. 56., s. 4.

[8] Erkızan ve Çüçen, **Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**…, s. 119.

[9] Mehmet Bayrakdar, **İslâm Felsefesine Giriş**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 134.

[10] Tony Street, **İslâm Mantık Tarihi**, Harun Kuşlu (Çev.), Klasik Yayınları, İstanbul 2013 s. 27.

[11] Nihat Keklik, **İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, C. 1., s. 20.

[12] Street, **İslâm Mantık Tarihi**…, s. 28.; Abdullah Şevki, **Edebiyat ve Yorum**, Havuz Yayınları, Ankara 2009, s. 207-208.

[13] Efrem İsa Yusif, **Mezopotamya'nın Bilim Öncülleri Süryani Tercümanlar ve Filozoflar**, Mustafa Arslan (Çev.), İstanbul 2007, s. 51,; Keklik, **İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı**…, s. 20.

İslâm düşünce ve kültür dünyasında mantık çalışmaları Aristoteles'in eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesiyle başlamıştır.[14] Mantık ile ilgili çalışmaların ilk halifeler ve Emevîler (661-750) döneminde yeni fethedilen bölgelerde ne engellendiği ne de teşvik edildiği bilgisi mevcuttur.[15]Ancak İslâm aleminde ilk tercüme çalışmalarının, Emevî ailelerinin önde gelenlerinden olan Halid b. Yezid b. Muaviye (ö. 704) tarafından başlatıldığı, onun eski Mısır ve Grekçe dillerinden bazı kitapları Arapçaya çevirttirdiğine dair görüş kabul görmektedir.[16] Tercüme faaliyetleri ile ilgili Emevîler döneminde yabancı bilimlerin tercüme edilmesine az önem verilmiş olmasına rağmen Abbasilerin iktidara gelmesiyle tam tersi durum gelişerek tercüme çalışmaları teşvik edilmiştir.[17]

Abbasi devletinde tercüme faaliyetlerinin ilerlemesinin başlangıcı ve Yunan eserleri ile tanışmaları halife el-Mansur'un astronomiye ilgi duyması ve bunlara destek vermesiyle başlamıştır.[18] Aynı zaman da Halife 765'te mide hastalığı geçirmiş, halifenin tedavisi Yunan tıbbında bulunduğundan buna özel bir ilgi duymaya başlamış ve bu konuda ki eserlerin de tercüme edilmesine önem vermiştir. 786-809 yılları arasında hüküm süren beşinci Abbasi halifesi Harun Reşid (ö. 809)'de bu çalışmaları korumaya ve sürdürmeye devam etmiştir. 813-833 yılları arasında iktidara gelen Abbasi devletinin yedinci halifesi el-Me'mun Yunan bilimlerinin tercüme edilmesi konusundaki çalışmaları harikulade bir istekle destekleyerek Yunan felsefesine özel bir önem vererek İslâm dünyasındaki yerini alması noktasında önemli bir etki sağlamıştır. 830 yılı civarında halife Me'mun'un meşhur olacak Beytü'l-Hikme'yi Bağdat'ta kurarak tercüme faaliyetlerini zirve noktasına ulaştırmıştır. Bir tür enstitü görevi gören bu yerde

---

[14] Gültekin Eroğlu, "*Klasik Mantıktan Modern Mantığa Geçiş: Modern Mantığın Doğuşuna Temel Sayılabilecek Bazı Hususlar* ", **Hikmet Yurdu Dergisi** 2012, C. 5., S. 9., s. 119.

[15] Street, **İslâm Mantık Tarihi**…, s. 28.

[16] İbrahim Çapak, "*İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış*", **SUİFD** 2004, C. 6., S. 9., s. 27.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 44.

[17] Nicholas Rescher, **İslâm Mantık Tarihi**, Ahmet Kayacık (Çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 59.; Street, **İslâm Mantık Tarihi**…, s. 28.

[18] Mehmet Mahfuz Söylemez ve Recep Duran (Ed.), **2400'üncü Yılında Aristoteles ve Aristoteles'in Dünya Tefekküründeki Yeri**, YKU Yayınları, Lefkoşa 2017, s. 21-22.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 44.

Yunan bilim ve felsefesinin ileri derecedeki çalışmaları yapılmıştır.[19] Yapılan bu tercüme faaliyetinde hilafet merkezi olan Bağdat'a birçok yerden koşup gelen Hristiyan-Süryani mütercimler olmuştur. Bu mütercimler eserleri bazen asıllarından bazen de Süryanice veya Pehlevice tercümelerinden yararlanarak Grekçe ilmi ve felsefi birçok eserleri Arapçaya çevirmişlerdir.[20] Bunlardan Abdullah İbn el-Mukaffa (ö.759) ve oğlu Muhammed İbn Abdullah İbn el-Mukaffa (ö. 756/60), Yahya b. el-Bıtrîk (ö. 815), İbn Naim el-Hımsî (ö. 835), Yahya b. Maseveyh (ö. 857), Huneyn b. İshak (ö. 873) ve oğlu İshak b. Huneyn (ö. 911), Haccac b. Matâr (ö. ?), Sabit İbn Kurrâ (ö. 901), Kusta İbn Lûkâ (ö. 912), Yahya İbn Adî (ö. 974), İbn Zür'a (ö. 1013), İbnü'l Hammar (ö. 1017)[21] gibi mütercimler en çok bilinenlerdir.

Bu mütercimlerden Abdullah İbn el-Mukaffa ve oğlu Muhammed İbn Abdullah İbn el-Mukaffa *Organon* külliyatından *Kategorileri, Îsâgûcîyi, Önermeleri, I.* ve *II. Analitikleri* Pehleviceden çevirmişlerdir. İslâm dünyasında en meşhur mütercimlerden biri olan, Huneyn İbn İshak ise *Kategorile*ri Arapçaya çevirerek, *Önemeler*'i, *I.* ve *II. Analitikler'*in bir bölümünü Süryaniceye çevirmiştir. Ondan sonra oğlu İshak İbn Huneyn Süryaniceden ve Yunancadan *Îsâgûcî* hariç mantık külliyatının tamamının Arapçaya tercümesini yapmıştır.[22] Nitekim İshak b. Huneyn İslâm aleminde ilk defa, sekiz kitaptan oluşan bir mantık külliyatı oluşturmuştur.[23] *Îsâgûcî* eserini ise öncelikle Abdullah İbn el-Mukaffa tercüme etmiş daha sonra Osman ed-Dımeşkî tarafından tekrar tercümesi yapılmıştır. Arapçaya yapılmış olan bu tercümelerin çoğu başta direkt Grekçe

---

[19] Mustafa Demirci, **Beytü'l-Hikme**, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 64-66.; Rescher, **İslâm Mantık Tarihi**…, s. 59-60.; İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 327.

[20] Keklik, **İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı**…, s. 39.

[21] M. Nesim Doru, **Süryani Düşüncesinde Metafizik**, Divan Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 15.; Suphi Aksoy ve Tuma Çelik, **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi**, Niya Yayınevi, Ankara 2017, s. 205.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 44-45.; Çapak, "*İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış*…, s. 30-31.

[22] İsmail Köz, " *İslâm Mantık Külliyatının Teşekkülü* " **Felsefe Dünyası** 1999, C. 2., S. 30., s. 98.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 45.

[23] Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 45.

dilinden değil, Süryaniceden, Pehleviceden ve Sanskritçeden daha sonra ise Grekçeden yapılmıştır.[24]

Mütercimlerin yapmış oldukları çevirilerle Aristoteles mantığı İslam ilim dünyasında sistemli olarak yer edinmeye başlamıştır. İslâm mantıkçıları Aristoteles'in *Organon* adlı mantık eseri üzerinde çalışmış ve bu mantık külliyatı üzerine pek çok telif, şerh ve haşiye kaleme almışlardır.

Söz konusu faaliyetlerde bulunan meşhur İslâm mantıkçılarını şöyle sıralayabiliriz: el-Kindî (ö. 873), Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), Gazzâlî, İbn Rüşd (ö. 1198), Fahreddin er-Râzî (ö. 1209), Ebherî (ö. 1265), et-Tûsî (ö. 1273), Kazvinî (ö. 1276), Kadı Sıracüddîn el-Urmevî (ö. 1283), Kutbuddîn er-Râzî (ö. 1365), Taftazanî (ö. 1390), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 1413), Fenarî (ö. 1430), İsmail Gelenbevî (ö. 1790).[25]

Yukarıda zikrettiğimiz meşhur mantıkçılar arasında İslâm dünyasında mantık alanında tercüme olmayan ilk mantık çalışmaları yapan ve ilk mantık eseri yazan kişi el-Kindî'dir.[26] Ayrıca Kindî, *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* adlı risalesinde, Aristoteles'in mantık ile ilgili kitaplarının sayısının sekiz olduğunu ifade ederek onları şöyle sıralamaktadır:

Kategoriler (el-makulat)
Önermeler (el-tefsir)
I. Analitikler (el-aks)
II. Analitikler (el-izah)
Topikler (cedeliyye)
Sofistik Deliller (el-müğalata)

---

[24] Demirci, **Beytü'l-Hikme**…, s. 133
[25] İbrahim Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**, Elis Yayınları, Ankara 2016, s. 43.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 46- 66.
[26] Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 46.; Bingöl, "*Uyanış Döneminde İslâm Kültür Evreninde*…, s. 7.

Retorik (el-belağa)

Poetik (eş-şi'r)[27]

İslâm dünyasında tercüme faaliyetlerinin olduğu devirden sonra mantık ile ilgili telif eserler Fârâbî ile başlamıştır. Fârâbî, mantık çevirilerini ve şerhlerini incelemiş, yaptığı çalışmalarla eksiklerini tamamlamaya çalışmıştır. Ayrıca mantık ilmine hizmetlerinden dolayı "Muallim-i Sâni" unvanını kazanmıştır.[28] Fârâbî mantığı dokuz bölüm halinde incelemiş olan ilk filozof olarak kabul edilmektedir. O, bu kitapları şöyle isimlendirmektedir:

1*) el-Medhal (Îsâgûcî)*

2) al-Mekûlât (kategoriler)

3) el- İbâre (Önermeler)

4) el-Kıyas (I. Analitikler)

5) el-Burhân (II. Analitikler)

6) el-Cedel (Topikler)

7) Sofıstika

8) el-Hitâbet (Retorik)

9) el-Şi'r (Poetika)[29]

Yaptığımız araştırmalara göre bazı kaynaklarda, Fârâbî'nin mantık kitaplarının dokuz değil de sekiz olarak kabul edildiğine dair görüşler de mevcuttur.[30]

---

[27] Nicholas Rescher, "Aristoteles Organon'unun Kindi Taslağı", Nazım Hasırcı (Çev.), **SUİFD** 2011, C. 13., S. 24., s. 225.; Çapak, "*İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış*…, s. 34.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 46.

[28] Öner, **Klasik Mantık**…, s. 7.; Köz, " *İslâm Mantık Külliyatının Teşekkülü…,* s. 102; Abdülkuddüs Bingöl, **Türklerde Mantık**, AKM Yay., Ankara 2001, s. 75.; Ferruh Özpilavcı, "*Gazzâlî'in Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*", **İslâmî İlimler Dergisi**, İstanbul 2012, C. 7., S. 13., s. 146.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 49.

[29] Abdülkuddüs Bingöl, **Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı**, M.E.B. Yay, İstanbul 1993, s. 10.; Hüseyin Gazi Topdemir, **Fârâbî**, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 74-76.; Yaşar Aydınlı, **Fârâbî**, İSAM Yayınlar, İstanbul 2008, s. 31-32.

[30] Köz, " *İslâm Mantık Külliyatının Teşekkülü…,* s. 103.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 50.

Fârâbî'nin, mantığa dair bu eserlerinin en büyük hedefi "burhâna vakıf olmaktır". Bu nedenle mantığın dördüncü kitabı olan *Kitabu'l-Burhân*, önemi ve önceliği açısından başta gelmektedir. Fârâbî'ye göre, diğer eserlerin oluşum nedeni de dördüncü kitaba katkıda bulunması içindir. Çünkü mantık ilminin temel hedefi, burhandır. Şu halde *Kitabu'l-Burhân*'dan önce gelen diğer üç kitap yani *Kategoriler, Önermeler* ve *Kıyas* sadece dördüncü kitap için bir hazırlık, giriş ve *Burhân*'a ulaşma yönteminden ibarettir. *Topikler, Sofistik Deliller, Hitabet* ve *Şiir'i* inceleyen diğer dört kitap ise dördüncü kitabın araçları durumundadır.[31]

Fârâbî'den sonra İbn Sînâ'nın mantık alanında önemli çalışmaları bulunmaktadır.[32] İslâm mantık tarihinde mantığa ilk muntazam şeklini veren[33] İbn Sînâ, *"eş-Şifa", "en-Necât", "el- İşârât ve't-tenbihât", "Kaside fi'l-mantık"* adlı bazı eserlerinde mantığı incelemiştir.[34] İbn Sînâ yazmış olduğu kitaplarında mantıkla ilgili olarak kendinden önce ortaya atılmış her türlü görüşü incelemiştir. Ayrıca bu görüşleri açıklayıp ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, kendi görüşleri çerçevesinde doğru ve yanlışlarını göstermiştir.[35] Daha sonra gelen İslâm mantıkçıları, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık çalışmalarını takip etmişler, aynı geleneği onlar da sürdürmüşlerdir.[36] Nitekim başta günümüz Bitlis medreseleri olmak üzere medreselerde okutulan mantık eserleri de bu gelenek sonrasında meydana gelmiş olan eserlerden oluşmaktadır. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Kâtibi el- Kazvinî'nin e*r-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye*'si, Abdurrahman b. Âmir el-Ahderî ez-Zâbî el- Mağrîbî el-Mâlikî'nin 1553'te yazmış olduğu *es-Süllemü'l Münevrak* adlı eseri ile Bitlis medreselerinde son zamana kadar okutulan Esîru'd-din el-Mufaddal b. Ömer b. el-

---

[31] Çapak, "*İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış*…, s. 40.
[32] Eroğlu, " *Klasik Mantıktan Modern Mantığa Geçiş*…, s. 119; Öner, **Klasik Mantık**…, s. 7; Emiroğlu, **Klasik Mantığa Giriş**…, s. 44.; Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 51.
[33] Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 51.
[34] Köz " *İslâm Mantık Külliyatının Teşekkülü…,* s. 104.
[35] Ömer Mahir Alper, **İBN SİNÂ**, İSAM Yayınları, İstanbul 2014, s. 61.
[36] Öner, **Klasik Mantık**…, s. 7; Eroğlu, " *Klasik Mantıktan Modern Mantığa Geçiş*…, s. 119.

Mufaddal el-Ebherî es-Semerkandî (ö. 663/1264)'nin yazmış olduğu *er-Risâletü'l Esîriyye(Îsâgucî)*'si, Şemsuddîn Ebi'l- Fedâil Muhammed b. Muhammed el-Hanefî er-Rûmî el-Fenârî (ö. 1431)'nin yazmış olduğu *el-Fevâdiu'l Fenâriyye*'si Fârâbî ve özellikle de İbn Sînâ'nın ortaya koydukları yöntemi baz aldıkları söylenebilir.

Bütün İslâm mantıkçılarını ele almak ciddi bir İslâm mantık tarihi çalışması gerektirmektedir. Biz burada sadece mantığın İslâm dünyasına girişi ve İslâm dünyasında büyük etkileri olan Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ hakkında çok geniş olmamak kaydıyla özet bilgilendirmelerde bulunduk.

1.2. MEDRESE KAVRAMI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Medrese kavramı ile ilgili birden fazla tanım yapılmıştır. Yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

Medrese, İslâm dünyasında eğitim-öğretim kurumlarının genel adıdır. Sözlükte "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" anlamlarına gelen ders (dirâse) kökünden türemiş bir mekân ismidir.[37]

Eğitim-öğretim kurumu olan "medrese" ismi, "okumak" anlamındaki Arapça "derese" kökünden gelmektedir. Buna göre medrese, "talep edilen şeyin okutulduğu yer, mekân, ders okutulan yer" anlamındadır.[38]

Medrese kelimesi, "İslâm dünyasında, geleneksel metotlarla yürütülen öğretim kurumu" anlamında kullanılmıştır. Medreseler genel olarak Sıbyân Mektebi mezunlarının eğitim-öğretim gördüğü kurumlardır.[39]

---

[37] Nebi Bozkurt, "*Medrese*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 28, s. 323.

[38] A. Zişan Furat, "*Eğitim-Mimarî İlişki Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri*", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, s. 182.

[39] Yekta Demiralp, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri** (1300-1500), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 3.

Medrese; Arapça ders okunacak yerle beraber öğrencinin içinde oturup ders okuduğu bina mânâsına da gelmektedir.[40] Bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere medrese İslâm ülkelerinde geleneksel olarak öğrencilere eğitim-öğretim hizmeti veren kurumdur.

İslâm aleminde eğitim-öğretimin temelleri Hz. Muhammed dönemine kadar geriye götürülebilir.[41] İslâmî eğitim-öğretimin önemli yerlerinden biri olan ulema evlerinin varlığı, mescitlerden daha önceye dayandığından İslâmî eğitim-öğretimin verildiği ilk yerin ulema evleri olabileceği söylenebilir.[42] Toplu olarak eğitimin gerçekleştiği ilk yer olarak Erkam bin Ebu'l-Erkam (ö. 675)'ın evi zikredilebilir.[43] Bu dönemde sistemli bir eğitim ve öğretimden bahsetmek zordur. İslâm'ın ilk dönemindeki bu eğitim faaliyetlerinin, sorulu cevaplı sohbetler şeklinde yürütüldüğü bilinmektedir. Hz Peygamberin burada, İslâm'ı kabul eden insanlara dini bilgileri aktardığı, o dönemde inen ayetlerin de içeriğini oluşturan iman ve sabır üzerine Müslümanları eğittiği bilinmektedir.[44]

Medreselerin ortaya çıkış tarihini Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde, Medine'deki Mescid-i Nebevi'ye kadar götürmek mümkündür.[45] Bu mescidin inşaatında Resûlullah da (s.a.v) çalışmış ve mescidin bir bölümü "Suffa" adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine ayrılmıştır. Mescid-i Nebevi'nin gölgeliğinde yaşayan Suffa ashabına Hz. Muhammed'de diğer öğretmenlerle beraber bizzat burada ders vermiştir. Bu durum gelişerek devam etmiş, hatta Bedir Savaşı'nda esir düşen müşriklerden bazıları,

---

[40] M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 436.

[41] Yahya Suzan, "*Medreselerde Arapça Öğretimi*", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyumu)**, Bingöl, Bingöl Üniversitesi yay, 29 Haziran – 1 Temmuz 2012, s. 600.

[42] N. Durak Aksoy ve H. Adnan Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ 2010, C. 20, s. 472.

[43] Mustafa Keskin, "*Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği*", **Siirt Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt 2017,C.4., S.1., s. 63.

[44] Kenan Yakuboğlu, **Osmanlı Medrese Eğitim ve Felsefesi**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2006, s. 14.

[45] Murat Akkündüz, **Osmanlı Medreseleri XIX Asır**, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 17.

okuryazarlık oranını artırmak maksadıyla, okuma ve yazmayı öğretme karşılığı serbest bırakılmışlardır.[46]

Hz. Peygamberden sonraki Dört Halife döneminde de câmi ve mescitlerde eğitim-öğretim faaliyeti gelişerek devam etmiştir. Emevîler döneminde fethedilen yerlerde yeni câmiler kurulmaya başlanmış böylelikle daha da genişleme imkânı bulmuştur. Abbasiler döneminde ise, belirgin bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetleri artış göstermiştir. Abbasiler döneminde İslâm coğrafyasının daha da genişlemesiyle Müslümanlar Helenistik, İran ve Hint gibi farklı kültürlerle tanışmışlar ve onlarla çeşitli etkileşime girmişlerdir. Bunun sonucu olarak, Müslümanlarda bu yeni kültürlere karşı bir merak uyanmaya başlamıştır. İslâm dünyasında mantık çalışmalarının başlamasının bu etkileşimin ve merakın bir neticesi olduğu söylenebilir.[47] Ayrıca yeni tanıştıkları kültürlere karşı kendi inanç ve kültürlerine daha sıkı bağlanmaları gereksinimi doğmuştur.[48] Bu sebeple eğitim-öğretim faaliyetlerinin yoğun bir şekilde ivme kazandığı söylenebilir**.**

İslâm dünyasında eğitim-öğretim faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürümesini sağlayan eğitim kurumu h. 459 (m. 1066-67) tarihinde Bağdat'ta Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye medresesidir.[49] Bu medreseler, devlet tarafından yardım görmekte olup aynı zaman da saray tarafından da desteklenmektedir. Bundan dolayı teşkilatlanma ve eğitim bakımından bulundukları çağdaki diğer eğitim-öğretim kurumlarından çok daha üstün olduğu söylenebilir. Nizâmiye medreselerinin müfredatlarında hem dini hem de fenni ilimlere yer verilmiştir.[50] Selçuklular döneminde

---

[46] Ahmet Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 71-72.

[47] M. Tahir Yaren, "**İslam Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler**", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1982, s. 2.

[48] Betül Can, "**Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Ankara 2009, s. 15-16.

[49] Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim-Öğretim**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, s. 22.

[50] Abdulmuttalip Arpa, "*Şark Medreseleri Programında Kur'ân Birikimi*", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bingöl 2013, s. 102.

Nizâmiye medreseleri ile başlayan süreçte Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin çaba ve katkılarıyla medrese kurumu genişlemiş, temsil gücü de daha çok artmıştır.[51]

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra bu bölgede birçok medrese yapılmıştır. Anadolu Selçukluları, Anadolu'da bir yeri fethettiklerinde ilk iş olarak orada câmi, medrese, zaviye inşa ederek tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusunu fethettikleri şehre yerleştirmişlerdir. [52] Bu miras, Anadolu Selçukluları tarafından Anadolu coğrafyasına taşınmış ve Osmanlılar tarafından daha da geliştirilmiştir.[53]

1.3. MEDRESE ÖNCESİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

1.3.1. Câmi

Câmi kelime olarak, " bir araya getirmek, toplamak" anlamına gelen cem' kökünden gelmektedir.[54] Başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir.[55]

Câmiler sadece namaz kılınan yer değil aynı zamanda Müslümanların toplanıp herhangi bir konu hakkında istişarede bulundukları ve savaş olacağı vakitlerde komuta karargâhı olarak kullandıkları yerlerdir. Ayrıca câmiler misafirlerin ağırlandığı, sohbetlerin yapıldığı aynı zamanda örgün ve yatılı eğitimin yapıldığı bir yer olarak da kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını

---

[51] Davut Işıkdoğan, "*Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 2012, s. 44.

[52] Tunay Karakök, "*Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme*", **Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Bartın 2013, s. 212.

[53] Işıkdoğan, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği"…, s. 44.

[54] Hulusi Kılıç, "*Câmi*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, C. 7, s. 93.

[55] Abdülkadir Özcan, "*Câmi*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, C. 7, s. 43.; Sabahattin Bala**, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Şark Medreseleri (Mardin Yöresi Örneği)"**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2012, s. 28.

dua ve zikirle diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görmüştür. Sahabeleri böyle gören Hz. Peygamber "Ben öğretmen olarak gönderildim" diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturmuştur.[56] Bu yaşanmış hâdise bile asr-ı saâdet'te mescidin eğitim-öğretim alanındaki işlevini göstermesi açısından önemlidir.

Câmilerin eğitim ve öğretim yeri olarak kullanılması geleneği Osmanlılarda da başlangıçtan beri benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı döneminde sıbyân mektebi olmayan şehir, kasaba ve köylerde câmiler çocukların eğitimi için okul olarak kullanılmıştır. Bu gelenek, özellikle 1950'lerden itibaren yaz aylarında ilkokul öğrencilerine câmilerde Kur'an öğretimi, temel dini bilgilerin öğretilmesi ve bazı surelerin ezberletilmesi şeklinde devam etmektedir.[57]

1.3.2. Küttâb

Küttâb, mektep kelimesiyle eş anlamlıdır. Batılı yazarlar daha çok bunu Kur'an okulu olarak isimlendirmişlerdir. Bu okullar Emevîler ve Abbâsîler döneminden beri en yaygın temel eğitim kurumları olarak kullanılmışlardır. Başlangıçta İslâmiyet'i yaymak için vazife gören ve farklı etnik grupları İslâm inancı ve hayat tarzıyla bütünleştirmede önemli rol oynayan bu kurumlar daha sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak dinî kültürün muhafazasında rol oynamıştır.[58]

Küttâblar, az yayılmış eğitim-öğretim kurumu olmalarına rağmen İslâmiyet'ten önce de vardır. İslâmiyet'in kabulünden sonra ise, Emevîler Döneminde ilk defa paralı olarak Kufe'de Ebü'l Kasım el-Belhî (ö.723) tarafından açılmıştır. Câmilerin bitişiğine yapılan bu mekteplerde okuma, yazma ve Kur'an öğretiminin yanı sıra basit düzeyde

---

[56] Abdulfettah Ebu Gudde, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas) ve Öğretim Metodları**, Enbiya Yıldırım (Çev.), Otto Yayınları, Ankara 2016, s. 16.
[57] Özcan, "*Câmi*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**…, s. 50-51.
[58] Jacob Landau, "*Küttâb*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, C. 27, s. 3.

aritmetik eğitimi de verilmiştir. Burası, eğitim-öğretimin ilköğretim düzeyinde kurumsallaşmasının ilk basamağı olmuştur.[59]

Küttâblar, XX. yüzyılda İslâm aleminde genel olarak dönemin yaygın ve resmi düşüncelerine göre eğitim veren kurumlar haline dönüşmüştür. Sömürge durumunda bulunan Müslüman toplumlarda da kapatılmış veya müfredatı tamamen değiştirilmiştir. Yeni kurulan milli devletlerde ise, bu okullar büyük oranda örgün eğitim sistemine dahil edilmiştir. Çok az yerde geleneksel konumunu muhafaza ederek devam etmeye çalışan küttâblar Suriye ve Irak gibi ülkelerde zamanla önemsiz bir hal almıştır. Türkiye gibi laikliği resmi olarak benimseyen ülkelerde ise tamamen ortadan kalkmıştır. Tarih boyunca küttâblar ve onun devamı olan medreseler, değişik İslâm toplumlarında dini anlayışın şekillenmesinde ve evrensel bir Müslüman kimliğinin oluşmasında önemli rol oynamıştır.[60]

1.4. MEDRESENİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren öğretim yerleri olma fonksiyonunu üstlenmiş olan câmi ve mescitlerin zamanla işlevlerini yerine getirmede yetersiz kalmaları, bu mekânlardan ayrı olarak öğretim yerleri oluşturma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.[61] Bundan dolayı 10. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyasında câmilerden bağımsız olarak hareket eden âlimler tarafından pek çok özel medrese açılmaya başlanmıştır. Bu medreselere ek olarak Fatimiler'in Şiiliği yaymak için eğitim merkezleri açtıkları da bilinmektedir. Bunların en meşhur olanı Mısırda 10. yüzyılda kurulan ve günümüzde de halen eğitim-öğretimi devam etmekte olan el-Ezher olmuştur.[62]

---

[59] Aksoy ve Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu*…, s. 474.

[60] LANDAU, "*Küttâb*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**…, s. 4.

[61] Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri**, Dergah Yayınları, İstanbul 1983, s. 31.

[62] M. Asad Talas, **Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim**, Sadık Cihan (Çev.), Etüt Yayınları, Samsun 2000, s. 30.

Ehl-i Sünnet, Şiilik ideolojilerini gerçekleştirmek için yapılan bu faaliyetlere karşı koyabilmek adına [63] Bağdat'ta Nizâmiye medresesini kurmuştur. [64] Böylelikle Selçuklular ile beraber medrese dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri sistemli bir şekilde yürütülmeye başlanmıştır.

1.4.1. Selçuklu Döneminde Eğitim-Öğretim

Selçuklu devlet yönetimi eğitim-öğretime büyük değer vererek dönemleri içerisinde ülkenin birçok tarafına medreselerin açılması ve yayılması için çalışmışlardır. Bu medreselerden ilki 1040 yıllarında, Nişabur'da, Tuğrul Bey tarafından açılmıştır. Selçuklularda medreselerin açılmasıyla medrese dışındaki eğitim-öğretim halkalarının sayısı bariz bir şekilde azalmış, bu kurumsallaşma sürecinde orta ve yüksek düzeyde eğitim-öğretim kurumları denilince ilk olarak akla medreseler gelmeye başlanmıştır.[65]

İslâm dünyasının iki önemli bilim merkezi olan medreseler ve hastaneler Selçuklular zamanında oldukça yaygınlaşmıştır. Bağdat, Merv, Isfahan, Nişabur, Musul, Dımaşk, Kahire, Halep, Amid, Konya, Kayseri ve Malatya gibi şehirler Selçuklular ve Anadolu'daki beylikler döneminde kurulan birtakım medrese, hastane ve kütüphanelerle birer ilim merkezi haline gelmiştir.[66]

Selçuklu dönemi, İslâm dünyasında eğitim ve öğretim bakımından bir dönüm noktası niteliğinde olmuştur. Bu dönemde kurulan ilk sistemli ve mükemmel Nizâmiye medreseleri,[67] Nizâmülmülk ile özdeşleştirilmiştir. Nişabur, Bağdat, Belh, Musul, Herat

---

[63] Ahmed Çelebi, **İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi**, Ali Yardım (Çev.), İstanbul 1998, s. 83-84

[64] Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim-Öğretim**…, s. 22.

[65] Aksoy ve Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu*…, s. 474.

[66] Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi**, C. 2, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1998, s. 225.

[67] Ömer Menekşe, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri", **Diyanet İlmi Dergi**, Ankara 2003, s. 117.

gibi çeşitli yerlerde kurulan bu medreseler öğrenci, hoca ve bina yapıları olarak gerçek bir üniversite görünümüne sahip olup, İslâm dünyasında kurumsal bir hale gelmiştir.[68]

Nizâmiye medreselerinin açılmasıyla eğitim-öğretimdeki dağınıklık giderilmiş, belirli bir müfredat programına göre eğitim yapılmaya başlanmıştır. Uygulanan bu müfredat programında ilmi ve sosyal ihtiyaçlar dikkate alınarak, Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik sağlanmaya çalışılmıştır. Ayıca eğitim devletin gözetiminde olmakla beraber, ilmin gereklerini yerine getirmeye bir müdahale yapılmayarak ilmi özgürlük de korunmuştur. Böylece hem ilmin yükselip gelişmesi temin edilmiş hem de bilim adamları ile devlet adamları birbirleriyle kenetlenerek devletin birlik ve beraberliğini korumuşlardır.[69]

Anadolu Selçuklu ve bu devletin mirasçısı Beylikler döneminde de, Anadolu'da kurulan medreseler, hastaneler ve sosyal yardım kurumları yanında, bilim ve kültür hareketleri de teşvik edilmiştir. Böylece, Osmanlı öncesi Anadolu hem müessese hem de entelektüel ortam açısından çift yönlü bir hazırlık safhası geçirmiştir. Bu safhada oluşturulan birikim Osmanlı Devleti tarafından miras alınmış ve asli fonksiyonları korunarak devam ettirilmiştir.[70]

1.4.2. Osmanlı Döneminde Eğitim-Öğretim

Emevîler, Abbasiler, Gazneliler ve Selçuklulardan sonra Osmanlı Devleti eğitim-öğretim konusunda ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı dönemindeki medreseler, hem müfredat açısından hem de mimari açıdan önemli gelişmeler barındırmaktadır. Ayrıca medreseler Osmanlının kentsel gelişmesinde önemli bir yer edinmişlerdir.[71]

Orhan Gazi (ö. 1362) tarafından İznik'te yaptırılan ilk medrese, Osmanlı ilim tarihinin de hareket noktası ve başlangıcı olmuştur. Ancak bazı kaynaklar ilk Osmanlı

---

[68] Aksoy ve Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu*…, s. 474.
[69] Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*…, s. 278.
[70] İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi**…, s. 229.
[71] Aksoy ve Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu*…, s. 475

medresesinin İznik'ten önce İzmit'te Süleyman Paşa (ö. 1357) tarafından kurulduğunu söylemektedir.[72]

Osmanlı devrinin ikinci medresesi Bursa'da kurulmuştur. Orhan Gazi Bursa'yı fethettikten sonra beylik merkezini İznik'ten Bursa'ya taşımış ve burada Manastır medresesi olarak bilinen medreseyi inşa ettirmiştir. Daha sonra burada pek çok medrese inşa edilmiştir. Örneğin Orhan Gazi tarafından yapılan Lala Şahin medresesi, I. Murat (ö. 1389) tarafından yapılan Hüdavendigar medresesi, Esediye medresesi ve Yıldırım Beyazid (ö. 1403) tarafından yapılan Ali Paşa medresesinden söz edilebilir. Orhan Gazi zamanında inşa ettirilen ilk medreseden sonra, Osmanlı vezir ve beylerbeyleri ile diğer ümera yeni ele geçirilen yerlerde medrese, câmi vb. yapıları inşa etmişlerdir.[73] Bu yeni alınan yerlerden biri olan Edirne'ye Daru'l-Hadis ve Üç Şerefeli medrese yaptırılmıştır.[74] Bundan sonra da İznik, Bursa ve Edirne haricinde diğer Osmanlı kentlerinde pek çok medrese inşa edilmiştir. Afyon'da Umur Bey, Alaşehir'de Yıldırım, Amasya'da Birinci Beyazıt medreseleri bunlardan sadece bir kaçıdır. Osmanlı'nın ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış olduğu medreseler derece ve sınıf itibariyle İznik, Bursa, Edirne sınırları içinde kurulmuştur. Bunların teşkilatlanma süreçlerinde ise, Fatih Sultan Mehmed (ö. 1481) dönemi önemli olmuştur. Osmanlı devlet teşkilatının bütün elemanlarını yetiştiren Osmanlı medreseleri, Sahn-ı Semân medreseleriyle kemalini bulmuştur. Oluşan bu yeni medrese teşkilatı Kanuni Sultan Süleyman (ö. 1566)'ın, Süleymaniye Câmi ile birlikte yaptırdığı külliye içerisindeki yedi medreseyle desteklenerek son şeklini almıştır.[75]

---

[72] Yusuf Halaçoğlu, **XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 135.

[73] M. Çağatay Özdemir, "Fatih Medreseleri", **Türk Yurdu Dergisi**, Ankara 1990, C. 10, S. 33, s. 13-14.

[74] Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007, s. 86.

[75] Aksoy ve Arslantaş, "*Ana Hatlarıyla Selçuklu*…, s. 476.

1.4.2.1. Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi

Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim çalışmalarında bir öğrenci ilk olarak sarf-nahiv-mantık en sonda ise hadis ve tefsir ilimlerini tahsil etmekteydi. Bu ilk üç ilim ile son iki ilim arasında daha çok âdâb-ı bahs, vaz, belâgât, kelam, hikmet, fıkıh, ferâiz, akâid ve usûl-i fıkıh gibi ilimler öğretilmiştir.[76]

Osmanlı devletinin kuruluşundan (1299) Fatih'in tahta çıkışına kadar geçen bir buçuk yüzyıllık sürede Osmanlılarda felsefenin yanı sıra mantık daha önce Selçuklu medreselerinde olduğu gibi okutulmaya devam edilmiştir.[77]

Mantık ilminin Osmanlı medreselerindeki önemi, Gazzâlî'nin "Mantık bilmeyenin ilmine güven olmaz" sözünden sonra oluşan genel kabulden kaynaklanmaktadır. Ayrıca mantığın diğer ilimler için bir hazırlık devresi ve diğer ilimlere giriş anlayışı bütün medrese eğitiminin hazırlık derslerinde kendini göstermiştir. Öğrencinin mantık ilmindeki başarısı onun daha yukarı safhalara geçişi için bir ölçü olarak görülmüştür. Ayrıca mantık dersleri medreselerin felsefe dersleri için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu derslerde okutulan eserler de yine mantık konularından yoksun değildir, hatta ilk bölümleri mantık konularını içerir. Mantık ilmi daha sonraları da medreselerde anılmış olan özelliklerini günümüze kadar devam ettirmiştir.[78]

Osmanlı eğitim sisteminde belki de dünyada başka yerlerde görülmemiş tarzda bir mantık öğretimine yer verilmiştir. Gramer öğretimi bitmeden mantık öğretiminin araya girmesi, öğrencileri doğru ve tutarlı düşünmeye sevk etmeye, hatalı akıl yürütmeden alıkoymaya yöneliktir. Bu mantık öğretiminde mantıklı ve makul düşünmenin, mantık kurallarına dayanarak tartışmanın, eleştiri yapmanın fikirleri, iyi temellendirmenin de hedeflenmiş olacağı muhakkaktır. Böyle bir öğretim, aynı zamanda

---

[76] İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi**…, s. 246.
[77] Ülker Öktem, " Osmanlı Medreselerinde Felsefe", **OTAM Dergisi**, Ankara 2004, S. 15, s. 274.
[78] Ahmet Kayacık, "**Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine**", https://osmanli.org.tr/osmanli-medreselerinde-mantik-egitimi-uzerine/, [22.01.2019].

çeşitli bilimlerin metotları ile ilgili öğretime de bir hazırlık teşkil etmektedir. Mantığa gösterilen bu büyük alakadan ve ona duyulan ihtiyaçtan dolayı Osmanlı ülkesinde mantıkla ilgili pek çok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. [79]

Yazılmış olan eserlerin müelliflerinden bazılarının isimleri şöyledir: Molla Fenarî (ö. 1431), Hızır Bey (ö. 1458), Hayalî Bey (ö. 1470), Molla Husrev (ö. 1488), Hocazâde (ö. 1488), Taşköprülüzâde (ö. 1561), Hasan Kâfi (ö. 1616), Yanyalı Es'ad Efendi (ö. 1731), İsmail Gelenbevî (ö. 1791), Kilisli Abdullah Efendi (ö. 1885), Ebu Said Muhammed Hadimî (ö. 1762), Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), oğlu Ali Sedat (ö. 1900), Salih Zeki (ö. 1921).[80] Bu mantıkçıların hepsi ayrı ayrı eserler yazmışlardır.

Osmanlı medreselerinde en çok okutulan mantık eserleri şunlardır:
Porphyrios'un "*Îsâgûcî*" adlı eserinden hareketle el-Ebherî'nin "*er-Risâletü'l-Esiriyye fi'l-Mantık*" adlı eseri okutulmuştur. Ayrıca Molla Fenarî'nin *Îsâgûcî* üzerine bir günde yazdığı belirtilen ve kendi adıyla ünlenen "*Fenârî*" şerhinin de birçok şerhi ve haşiyesi yapılmış ve Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.[81] "*Şerhu Metali*'" eseri üzerine Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî'nin "*Metâli'u'l-Envâr fi'l-Mantık*" adlı eseri okutulmuştur. Osmanlı medreselerinde okutulan Seyyid Şerif'in şerhi ve Kara Davud'un haşiyesinin de olduğu bilinmektedir. "*Şerhu'ş-Şemsiyye*": Kazvinî tarafından mantığa dair Hoca Şemseddin Muhammed için yazıldığından dolayı "*Şemsiyye*" adıyla ünlenen kitaba yazılan şerhler arasında Seyyid Şerif Cürcânî ve Taftazânî şerhleri en çok okunanlar arasında yer almaktadır.[82]

---

[79] Süleyman Hayri Bolay, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 120-121.

[80] Köz ve Çetin (Ed.), **Mantık**…, s. 56-68.; Bolay, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**…, s. 121.

[81] Mefail Hızlı, *"Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler"*, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa 2008, C. 17, S. 1, s. 38.

[82] Hızlı, *"Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler"*…, s. 39

İKİNCİ BÖLÜM

BİTLİS MEDRESELERİ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

2.1. BİTLİS MEDRESELERİ

Bitlis'te bulunan medreselerin eğitim-öğretim ve kültür hizmetlerinin yürütüldüğü önemli kurumlardan olduğunu söylemek mümkündür. Bitlis medreselerini Selçuklu ve Osmanlı dönemi ile günümüz Bitlis medreseleri olarak iki başlık altında ele alacağız. Buna göre Bitlis il sınırları içerisinde Selçuklu ve Osmanlı dönemde kurulmuş olan medreselerden[83] tespit edebildiklerimiz şunlardır:

-İhlasiye Medresesi
-İdrisiyye Medresesi
-Şerefiye Külliyesi
-Yusufiye Medresesi
-Hatibiye Medresesi
-Hacı Begiye Medresesi
-Nuhiye Medresesi
-Ahlakiye Medresesi
-Gazi Bey Medresesi
-Haliliye Medresesi
-Tağki İslâm Medresesi

[83] İlk dönem medreselerden kastımız Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri içerisinde Bitlis il sınırları içerisinde kurulduğunu tespit edebildiğimiz medreselerdir.

Günümüzde Bitlis il sınırları içerisinde varlığını devam ettiren, hem ilmi hem de toplumsal açıdan faaliyet gösteren medreseler ise şunlardır:[84]

-Şeyh Muhammed Masum Medresesi
-Şeyh Muhammed Hafit Efendi Medresesi
-Fethiye Medresesi
-Âlâiyye Medresesi
-Şeyh Nasır Medresesi
-Hira Medresesi
-İbadullah Câmiî Medresesi
-Tevhid Medresesi
-Şeyh Burhânûddin Medresesi
-Geylânî Medresesi
-Gayda Medresesi
-Hadîkat'ül Ulûm Medresesi
-Medine Câmiî Medresesi

2.2. SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMİ BİTLİS MEDRESELERİ

Selçuklu ve Osmanlı dönemi medreselerinin hangi yıllar arasında eğitim-öğretim faaliyeti gösterdikleri ve bu medreselerde ortalama kaç öğrencinin eğitim gördüğü gibi bir kayıt bulamadık. Bu medreselerde eğitim hizmetiyle ilgilenen hocaların ve öğrencilerin herhangi bir ücret aldıkları hakkında da bir kayda rastlayamadık. Bundan dolayı aşağıda medreselerin kim tarafından, hangi yıllarda kurulduklarına ve medrese yapıları hakkında ulaşabildiğimiz belli başlı bilgiler aktarılacaktır.

Bu medreseleri tespit etmeye çalışmamızdaki amacımız Bitlis ilimizde medrese eğitim-öğretim faaliyetlerinin hangi yıllarda başladığını tespit etmektir. Aynı zamanda

[84] Burada tespit edebildiğimiz ve aşağıda Bitlis günümüz medreseleri başlığı altında geniş bir şekilde inceleyeceğimiz medreseler Cumhuriyet sonrasında Bitlis il sınırları içerisinde kurulmuşlardır. Bu medreseler günümüzde aktif olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirmektedirler.

kurulmuş olan medreselerin zaman içerisinde varlıklarını devam ettirip ettiremediğini belirlemeye çalışmamız da amaçlarımız arasında yer almaktadır.

2.2.1. İhlasiye Medresesi

Bitlis il merkezinde bulunan bu medrese, Selçuklular tarafından 1216 tarihinde yaptırılmış ilk medresedir. Kitabesine göre 1589 tarihinde Bitlis hanlarından 5. Şerefhan (ö. 1603) tarafından onarılmıştır. Mimari görünüş açısından klasik Selçuklu estetiğinin tüm özelliklerini taşır.[85]

Günümüzde Arkeoloji Müzesi olarak kullanılmak üzere restore edilmiştir. Halen ihtiyaca binaen Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü hizmet binası olarak kullanılmakta olan yapı, resmi mesai saatleri içerisinde ziyarete açıktır. Bahçesindeki ziyaret yeri olarak kullanılan Şerefhanoğullarına ait Veli Şemsettin, Ziyaeddin Han, II. Şerefhan ve Üç Bacılar Türbeleri ile birlikte bir bütünlük arz etmektedir.[86]

2.2.2. İdrisiyye Medresesi

Bitlis'in tarihi ve kültürü hakkında yapılan çağdaş çalışmalarda İdrisiyye medresesi'nden söz edilmemektedir. XVI. yüzyılın sonlarında kaleme alınan Şeref-nâme adlı eser İdrisiyye medresesi'nden bahsetmektedir. Ancak eserin yazarı Şeref-Han söz konusu medreseyi 1591 yılında kendisinin yaptırdığını söylemektedir.

Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde bulunan vakfiyeye göre, Medrese 1515 tarihinde İdris-i Bitlisî tarafından yaptırılmıştır. Adı geçen defterde 2 Safer 1332 (1 Ocak 1914) tarihli bir müderrislik beratı bulunmaktadır. Bu berattaki kayda göre medrese eğitime devam etmekteydi.

---

[85] Kemaloğlu, "*XI-XII Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim…,* s. 71.

[86] T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "**Medreseler**", http://www.bitliskulturturizm.gov.tr/TR,56227/medreseler.html, [31.03.2018].

İdrisiyye medresesi vakfiyesi, Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde bulunan vakfiyeler içinde erken tarihli olanlar arasında yer almaktadır. 1515 tarihli olan vakfiyenin dili Arapçadır. Vakfiye klasik türden olan vakfiyeler gibi, besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Vakfiyenin giriş kısmında, Osmanlı ordusunun Bitlis'e gelişinden ve Çaldıran Zaferi'nden övgüyle bahsedilmektedir.[87]

2.2.3. Şerefiye Külliyesi

Bitlis şehir merkezinde Kışla ve Hasor derelerinin birleştiği yerde kurulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda sıralanan külliye binalarının doğu cepheleri dere kenarına ve caddeye, batı cephesi sarp bir şekilde yükselen kayalıklara bakmaktadır. Avluya girişi sağlayan taçkapı üzerindeki kitâbesine göre Bitlis Emîri IV. Şeref Han tarafından 1529 tarihinde yaptırılan külliye, câmi, medrese, türbe, imaret ve hamamdan oluşmaktadır. Binalardan câmi, türbe ve imaret bir avlu etrafında yer almakta, medrese câminin güneyinde, hamam ise bunların uzağında ana caddede bulunmaktadır. Avluya, câminin son cemaat yerinin bir uzantısı şeklinde doğudan dışa taşan giriş ünitesinin güney yüzüne yerleştirilmiş bir taç kapıdan geçilmektedir. Medrese, câminin güney tarafında yer almaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan medresenin doğu kanadı iki katlıdır. Kuzey cephesinin ortasında dışa çıkıntı yapmayan eyvan türü bir taç kapıdan medreseye girilmekte, kapıdan giriş eyvanı vasıtasıyla avluya ulaşılmaktadır. Avlu doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olup oldukça küçük tutulmuştur.[88]

2.2.4. Yusufiye Medresesi

Mekez Girik düzü mevkiinde bulunan bu medresenin XVIII– XIX. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Cennet çukuru denilen kümbet ve mezarlığın bulunduğu

---

[87] Rahmi Tekin, "*İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı*", **A.Ü. Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2009, s. 240-241.

[88] Mehmet Top, "*Şerefiye Külliyesi*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 38, s. 553.

semttedir. Bir ara kapalı cezaevi olarak kullanılmış olup, restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir.[89]

2.2.5. Hatibiye Medresesi

Memi dede türbe ve zaviyesinin karşısında olan medresenin kitabesi bulunmamakla beraber XVI. yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Dikdörtgen bir plan üzerine inşa edilen yapı kuzeybatı köşede çıkıntı meydana getirmektedir. Kitlevi bir mimariye sahip olan medreseden yan ve arka kısımlar tamamen kayalıklara yaslanmıştır. Kesme blok taşların kenetlenmesi ile aynalı tonoz şeklinde yapılmış olan giriş kısmının arkasındaki hücre kuzeyde sivri beşik tonozla örtülü bir eyvanla birleşmektedir. Batı kenarda birer kapı beşik tonozla örtülü dikdörtgen hücrelere açılmaktadır. Kuzeybatıda beşik tonozla örtülmektedir. Hücrenin güney duvarından bir kapıyla dershaneye geçilir. Basık taş silmelerle nihayetlenen medresenin tonozlarının üzerini dıştan düz ve toprak bir dam örtmektedir.[90]

2.2.6. Hacı Begiye Medresesi

Hacı Begiye, Gazi Begiye veya Behiye gibi adlarla da anılan bu yapı şehir merkezinde bulunmaktadır. Mescitler eskiden, medrese gibi yapılardan meydana gelen küçük bir külliye şeklinde oluşmaktadır. Bugün elde kalan basit bir mescit ile üç kitabeden ibarettir. Kitabelere göre gerek mescit gerekse medrese 1444 tarihinde Emir Hacı İbrahim Oğlu Emir Hacı Mehmet tarafından yaptırılmıştır.[91]

---

[89] T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "**Medreseler**", http://www.bitliskulturturizm.gov.tr/TR,56227/medreseler.html, [22.01.2018].

[90] Türkiye Kültür Portalı, "***Hatibiye Medresesi-Bitlis*"**, https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/kulturenvanteri/hatbye-medreses, [01.04.2018].

[91] Türkiye Kültür Portalı, "***Hacı Begiye Mescidi***", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/gezilecekyer/haci-begiye-mescidi, [01.04.2018].

2.2.7. Nuhiye Medresesi

Bitlis Hersan mahallesinin Karabulak semtinde yer alır. Kitabesine göre 1700 tarihinde yapılmış olup yanı başındaki Nuhiye türbe ve Câmisiyle bir külliye teşkil etmektedir. İlin kültürüne büyük katkıları olmuş bu yapı halen Hersan karakol binası olarak kullanılmaktadır.[92]

2.2.8. Ahlakiye Medresesi

Gökmeydan Mahallesinde, aynı isimle anılan câminin birinci katını kapsamaktadır. Onarımla ilgili olan kitabesi 1801 tarihini vermektedir.

2.2.9. Gazi Bey Medresesi

Gazi Bey Mahallesinde, Kazım Paşa İlkokulunun yanı başındadır. Kitabesine göre 1836 senesinde Şerif adlı bir zat tarafından yaptırılmıştır. Bir ara Halk ve Çocuk Kütüphaneleri ile Milli Eğitim Müdürlüğü Beslenme Bürosu olarak kullanılan bu yapı, geçtiğimiz yıllarda yeniden düzenlenerek câmi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Binaya uygun olarak yapılan çevre duvarları, şadırvan ve minaresi ile muntazam bir hal alan câminin alt katı ise, kuran kursu olarak kullanılmaktadır.[93]

2.2.10. Haliliye Medresesi

Vakıflar genel Müdürlüğünce yıktırılarak yerine şu anki Vakıflar Bölge Müdürlüğü hizmet binası yaptırılmıştır. Hakkında daha geniş bir bilgiye ulaşamadık.

2.2.11. Tağki İslâm Medresesi

Müküs Beylerinden Eyüp Han'ın kızı Hatun Mirante Hanım tarafından Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Sürücüler Köyü civarına yaptırılmıştır. Kendini ilme adayan

---

[92] Uludağ Sözlük, "***Nuhiye Medresesi***", https://www.uludagsozluk.com/k/nuhiye-medresesi/, [01.04. 2018].

[93] Türkiye Kültür Portalı, "*Gazi Bey Mescidi-Bitlis*", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/gezilecekyer/gazi-bey-mescidi, [01.04.2018].

Seydayê Tâğî olarak şöhret bulmuş Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî (1831-1886)'de bu medresede eğitim almıştır.

2.3. GÜNÜMÜZ BİTLİS MEDRESELERİ

Bu başlık altında yer alan bilgileri bir dizi görüşme ve mülakatlar neticesinde elde ettik. Bilhassa Bitlis medreselerinde eğitim görmüş şahıslardan yardım aldık. Bundan dolayı aşağıda yer verilmiş olan bilgilere dipnot veremedik.

2.3.1. Şeyh Muhammed Masum Medresesi

Bitlis'in Güroymak ilçesi Erentepe mahallesinde bulunmaktadır. Medresenin asıl kurucusu "Hazret" lakabıyla şöhret bulmuş ve Şeyh Muhammed Masum (1884-1971)'un amcası olan Şeyh Muhammed Diyauddin (1858-1923) Efendidir. Medrese, Şeyh Muhammed Diyauddin'in vefat etmesiyle yerine geçen ve 87 yıllık hayatında yaptığı ıslah, irşad ve tedrisat faaliyetleriyle bölge insanının gönlüne taht kuran Şeyh Muhammed Masum Efendiye nispet edilmektedir. Bu medrese 2007 yılında temeli atılan ve 2014 yılında tamamlanan 150 öğrenci kapasitesine sahip yeni medrese yanında bulunan câmi ve divan ile birlikte bir külliye görüntüsü vermektedir.

Medresenin irşad vazifesini Şeyh Muhammed Masum'un oğlu, Şeyh Nureddin Mutlu yürütmektedir. Tedrisat görevini ise 1970 yılından 2013 yılına kadar bu medresede müderris olan ve bu dönem zarfında 1996-2007 yıllarında icazet veren Seyda Molla Mahmut Ayaz'ın mucazı[94] Molla Metin Erten sürdürmektedir.

2.3.2. Şeyh Muhammed Hafit Efendi Medresesi

Bitlis'in Güroymak ilçesi Erentepe mahallesinde bulunmaktadır. 1831 yılında Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı Pirinçli (Mavit) köyünde dünyaya gelen ve ömrünün son yirmi yılını Bitlis'in Güroymak ilçesinde sürdürmüş, Üstad-ı Azâm, "Seyda" lakabıyla meşhur olan Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin kurmuş olduğu medresedir.

[94] **Mucaz**, icazet almış olup ders verme yetkisine sahip olan kimseye denilmektedir.

Ocak 2020 yılına kadar bu medresenin ilim ve irşad vazifesi Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin torunu Seyda Molla Abdülkerim Çevik tarafından sürdürülmekteydi. 26 Haziran 1970 yılında Bitlis'in Güroymak ilçesinde dünyaya gelen Çevik, ilköğrenimini Şeyh Hafit ve şeyh Fadli'den almıştır. Daha sonra, Kürtçe Çemixani olarak bilinen köyünde Molla Sabri'nin yanında iki yıl okumuştur. 1988 yılında Siirt'in Tillo ilçesinde bulunan Mücahidiye Medresesinde devam ettirdiği eğitimini 1992 yılında tamamlayıp, Şeyh Burhânuddin el-Mücahidî hocadan icazetname almıştır.

Gebze'de 5,5 yıl kadar ders veren Seyda Molla Abdülkerim Çevik amcası Şeyh Muhammed Hafit'in vefatından sonra 2001 yılında Norşi'e gelerek ders vermeye başlamıştır. Daha sonra Şeyh Muhammed Masum medresesinin karşısına 2008 yılında üç katlı 50 öğrenci kapasitesine sahip yeni bir medrese inşa ederek ders vermeye devam etmiştir. 2012 yılının Kasım ayında eğitimini tamamlayan 40 öğrencisine icazet vermiştir. 19 Ocak 2020 tarihinde medresede öğrencilere ders verdiği esnada uğradığı silahlı saldırı sonucunda hayatını kaybetmiştir.

Şeyh Muhammed Masum medresesi ve Şeyh Muhammed Hafit Efendi medreseleri Norşin'de bulunan ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'ye dayanan medreselerdir. Bu medreseler hakkındaki bilgiler tezimizin üçüncü bölümünü oluşturan Norşin medreseleri ve mantık eğitimi bölümünde geniş şekilde ele alınacaktır.

2.3.3. Fethiye Medresesi

Siirt'in Minar nahiyesine bağlı Verkanıs köyünde doğan XIX. asrın büyük velilerinden Şeyh Fethullah'ın kurmuş olduğu medrese, Bitlis'in Taş Mahallesi Mermutlu sokağında bulunmaktadır. Şeyh Fethullah meşhur Ohin medresesinin kurucusu olan Şeyh Alauddin Efendinin babasıdır. Cumhuriyet döneminde kapatılan medrese 1999 yılında tekrar açılmıştır.

Medresenin müderrisi olan Molla Celal Men 1986 Batman doğumlu olup bütün ilmi eğitimini Ohin medresesi'nde tamamlamıştır. 2009 yılında 35 ilim arkadaşıyla beraber Ohin müderrislerinden olan Seyda Mesud Türel'den icazet alıp Fethiye

medresesinde hizmet etmeye başlamıştır. Dört katlı olan medrese 20 tanesi yatılı olmak üzere toplamda 30 öğrenciye ev sahipliği yapmaktadır.

2.3.4. Âlâiyye Medresesi

Yanında birçok âlimin yetişmesine rağmen hiç birine hilafet vermemesinin nedenini soranlara *"Biz bu malı pahalıya aldık, kimseye ucuz vermeyiz"* diye cevap veren Âllame Şeyh Alauddin'in inşa ettiği ve kendi adıyla anılan bölgenin meşhur medresesi, Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı Ohin köyünde bulunmaktadır. Yıkılan eski medresenin yerine 2000 yılında 100 öğrenci kapasiteli yeni bir medrese açılmıştır. Ayrıca medresenin hemen yanında büyük bir divan ve câmi bulunmaktadır.

Medresede ders veren Şeyh Fethullah Ayte ve Seyda Mesud Türel tüm eğitimlerini kendi medreselerinde Şeyh Alauddin'in oğlu Şeyh Asım'ın yanında tamamlayıp 1982 yılında beraber icazet almıştır. Ohin medresesi hemen her yıl ilmi ehliyetlerini kazanan öğrencilerine icazet vermektedir. Şuan medresede yaklaşık 100 öğrenci eğitim almaktadır.

2.3.5. Şeyh Nasır Medresesi

1950 yılında Muş'un Bulanık ilçesinin Demirciler köyünde dünyaya gelen Şeyh Fadli'nin 2004 yılında Bitlis'in Güroymak ilçesi Erentepe mahallesinde yaptırmış olduğu yeni medrese dört katlı olup 120 öğrenci kapasitesine sahiptir.

Şeyh Fadli 1976 yılında yanında eğitimini tamamladığı bölgenin en meşhur âlimi olan Seyda Muhyedidin Havilin'den icazet almıştır. Vefat ettiği tarih olan 2009 yılına kadar medresesinde ders vermekle meşgul olmuştur. Şeyh Fadli'nin vefatından sonra Tillo Mücahidiye medresesi mezunu olan oğlu Şeyh Alameddin medresede ders vermektedir. Şuan Şeyh Nasır medresesinde yaklaşık 60 öğrenci bulunmaktadır.

2.3.6. Hira Medresesi

2008 yılında Bitlis/Tatvan Yeşilmezra Mahallesinde Seyda Abdurrahman Süyür ve ailesine ait olan arazide temeli atılan Hira medresesi, 2012 yılında tamamlanmıştır. 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanı Sayın Mehmet Görmez ve bölgedeki ilim ve kanaat önderlerinin katılımıyla resmi açılışı yapılmıştır. 150 öğrenci kapasitesine sahip olan medrese 2012 yılında 20 öğrenci ile başladığı eğitim faaliyetlerine şuan yaklaşık 90 öğrenci ile devam etmektedir.

Seyda Abdurrahman Süyür 1975 yılında Şirvan'a bağlı Cevizli (Bombat) köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının yanında ilk eğitimini aldıktan sonra 1988 yılında Tillo Mücahidiye medresesine gidip Seyda Burhânuddin Mücahidî'nin ders halkasına katılmıştır. Bütün eğitimini bu medresede tamamlayıp 1994 yılında icazet almıştır.

2.3.7. Îbadullah Câmi Medresesi

2008 yılında Bitlis'in Tatvan ilçesinde İbadullah Câmi bünyesinde eğitim faaliyetine başlayan medrese, ilk olarak eğitime 20 öğrenci ile eğitime başlamıştır. 47 yatılı öğrenci kapasitesine sahip olan medresede şuan yaklaşık 45 öğrenci bulunmaktadır.

Medresenin müderrisi Molla Burhan Yaman 1973 yılında Bitlis'in Kayabaşı (Arziving) köyünde dünyaya gelmiştir. 1989 yılında Meşhur Ohin medresesinde ilim tahsiline başlamıştır. Tüm eğitimini bu medrese tamamlayıp 1997 yılında icazet almıştır. 2008 yılından beri İbadullah Medresesi'nde ders vermektedir.

2.3.8. Tevhid Medresesi

2011 yılında Bitlis'in Ahlat ilçesi Kale Mahallesinde temeli atılan medrese 2013 yılında eğitim faaliyetine başlamıştır. 2011 yılında 6 öğrenci ile eğitime başlayan medresede şuan yaklaşık 28 öğrenci mevcuttur. Medrese toplamda 50 yatılı öğrenci kapasitesine sahiptir.

Medresenin müderrisi Seyda Hikmetullah Demirkol 1966 yılında Bitlis'in Güroymak ilçesinde doğmuştur. Şuana kadar bahsettiğimiz müderrislerden farklı olarak Seyda Hikmetullah kendi öğrenciliği döneminde birçok medrese değiştirip farklı farklı hocalardan ders almıştır. Nihayetinde 1996 yılında Şeyh Muhammed Masum medresesinde Seyda Mahmud'un yanında *Cem'ul Cevâmi* kitabını okuyup aynı yıl seydasından icazetini almıştır.

2.3.9. Şeyh Burhânûddin Medresesi

Bitlis'in Tatvan ilçesi Bahçelievler Mahallesinde bulunan Bahçelievler Câmi'nin üst katından oluşan medresede 1992 yılından beri ders verilmektedir. Medrese 40 öğrenci kapasitesine sahiptir. Şuan medresede 15 öğrenci eğitim almaktadır.

Müderris Molla Şefik Tay, 1959 yılında Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı Çanakdüzü (Koms) köyünde dünyaya gelmiştir. Eğitimini *Molla Câmiî* adlı kitaba kadar Tatvan'ın Kuruyaka Köyünde imam olan babası Molla Abdullah Hoca Efendiden almıştır. Daha sonra Molla Abdussamed Cumani'nin yanında eğitimini tamamlayarak icazet almıştır. 1992 yılından beri Şeyh Burhânûddin medresesi'nde ders vermektedir.

2.3.10. Geylânî Medresesi

Bitlis'in Güroymak ilçe merkezinde bulunan medresenin kuruluşuyla ilgili net bir tarih bilinmemekle birlikte medresede şuan 30 yatılı öğrenci bulunmaktadır. Müderris Şeyh Giyaseddin Geylânî 1958 yılında Bitlis'in Tatvan İlçesine bağlı Küllüce (xaxrîf) köyünde dünyaya gelmiştir. Kendisi medrese eğitimine İmam-Hatip olarak atandıktan sonra, ataması yapılan köylere yakın hocalardan ilim tahsil etmiştir. Medresesinin bulunduğu mahalleye tayin edildikten sonra 5 yıl boyunca Şeyh Muhammed Masum medresesinde Molla Mahmud Hocanın yanında ilim tahsil etmiştir ve 2007 yılında Müderris Mahmud Hoca Efendiden icazet almıştır.

2.3.11. Gayda Medresesi

Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Gayda köyü Aşağıkazanlı mezrasında bulunan üç katlı medresesin temeli 2006 yılında atılmış ve 2009 yılında faaliyete girmiştir. Aşağıkazanlı Câmi'nin hemen yanında bulunan medresede şuan yaklaşık 28 öğrenci eğitim almaktadır.

Müderris Molla Şefik Gözcü, 1945 yılında Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Tanza köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini imam olan babasının yanında aldıktan sonra bölgenin meşhur imamlarında dersler almıştır. 1979 yılında bölgede bilinen ve takdir edilen Şeyh Hüseyin Sisemi Hoca Efendinin yanında birkaç yıl tahsil görüp ilmi icazet almıştır. Seyda Molla Şefik'in yayınlanmamış sadece bazı imamlarda bulunan bir şiir divanı ve bir de sarf ilmine ait küçük hacimli kitabı bulunmaktadır.

2.3.12. Hadîkat'ül Ulûm Medresesi

Bitlis'in Hizan ilçesi Gökçimen Mahallesinde bulunan aynı isimli câminin üst katından müteşekkil olan medrese 1996 yılından beri öğrencilere ev sahipliği yapmaktadır. Şuan medresede yaklaşık 25 öğrenci eğitim almakta ve câminin hemen yanında beş katlı 100 öğrenci kapasitesine sahip yeni medresenin inşaatı devam etmektedir.

Medrese hocası, Nureddin Aktaş, 1971 yılında Bitlis'in Hizan ilçesinde dünyaya gelmiştir. 1988 yılında Molla Sabri Hocadan ilk eğitimini aldı. Akabinde Van'ın Erciş ilçesinde Molla Salih'in medresesine gidip *Şerh'u'l-Muğnî* adlı kitaba kadar okumuştur. Tekrar ilk hocasının yanına dönüp geri kalan bütün eğitimini hocasında tamamlamıştır. 2007 yılında Şeyh Muhammed Masum medresesinin müderrisi Seyda Mahmud Ayaz'dan icazet almıştır.

2.3.13. Medine Câmi Medresesi

Bitlis'in Tatvan ilçesi merkez Medine Câmi bünyesinde bulunan medrese 1991 yılından günümüze öğrenci yetiştirmektedir. Şuan medrese yaklaşık 30 öğrenci eğitim almaktadır.

Müderris molla Nizamettin Yakışık 1967 yılında Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı Çavuşlar köyünde doğmuştur. İlk eğitimini Tatvan'ın köprücük köyü Sandıklı Mezrasında müderris olan babasının yanında almıştır. Ardından bölgenin çeşitli medreselerinde eğitimine devam etmiştir. 1988 yılında ilk eğitimini aldığı babasından ilmi icazetini de almıştır. 2013 yılında eğitimini tamamlamış olan 19 öğrencisine icazet vermiştir.

2.4. BİTLİS MEDRESELERİNİN MÜFREDATI

Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki zengin medrese birikiminin devamı olan "Bitlis medreseleri", geçmişten günümüze kadar il ve ilçelerinde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedirler. Bu medreseler, geçmişte gayrı resmî olmalarına rağmen halkın yakın ilgisi sayesinde eğitim-öğretim çalışmalarını kendi imkânlarıyla sürdürmüşlerdir. Günümüzde ise, Kur'an kursu olarak resmi bir şekilde varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler.

Bitlis medreselerinde çok sayıda âlim, düşünür ve mutasavvıf yetişmiştir. Bu âlimler halkın beklentilerini hakkıyla karşılayıp, içinde bulundukları topluma ilim ve irfan yaymak için çabalayıp kendilerini bölge halkına kabul ettirmişlerdir. Bunun sonucunda da toplum içinde saygın bir yer edinmişlerdir.[95]

Köklü bir geleneğe sahip olan Bitlis medreseleri, Selçuklu ve Osmanlı medreselerindekine benzer müfredatı takip etmişlerdir. Tarihi süreç içerisinde medreselerin sahip oldukları zenginliklere sahip olmamakla birlikte müfredatında

[95] Keskin, "*Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği*"…, s. 65.

önemli ilimler okutulmaya devam edilmiştir. [96] Kendileriyle görüşülen mollaların/seydaların ifadeleri ve yapılan gözlemlere göre 'Arapça dil öğretimi' ağırlıklı olan bu müfredat, süreç içerisinde zamanın şartlarına ve toplumun ihtiyaçlarına göre az çok değişikliğe uğramış gözükmektedir. Bununla birlikte medreselerde okutulan ortak bir müfredatın olduğu da ifade edilmektedir. Buna göre aşağıda sıralanan ilim dallarının, medrese müfredatını oluşturduğu anlaşılmaktadır:[97]

A. Dil İlimleri: Sarf, Nahiv, Vazı', İştiḳaḳ, Meânî, Beyân, Bedi', Şiir ve Lügat.
B. Felsefe İlimleri: Mantık ve Felsefe.
C. Şer'i İlimler: Kelam, Ahlak, Usûl-i Fıkıh, Fıkıh, Tefsir, Hadis ve İslâm Tarihi
D. Münazara (Tartışma usul ve adabı).
E. Hat (yazı)[98]

2.5. BİTLİS MEDRESELERİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Medrese eğitiminde "alet ilimleri" dedikleri sarf, nahiv, belâgât ve mantık gibi ilimlere medrese müderrisleri tarafından öncelik verilmektedir. Alet ilimleri öğrenilmeden medreselerde asıl konu olan, tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi ilimleri öğrenme aşamasına geçilmemektedir. Bu geleneksel eğitim metodu Bitlis medreseleri için de geçerlidir.

Medreselerde, verilen derslerde belirli bir zaman sınırlaması içerisinde belirli derslerin verilmesi gibi bir durum bulunmamaktadır. Dersler öğrencilerin anlayabilme kapasitelerine göre verilmektedir. Halil Çiçek'e göre, "Medrese derslerinde hem hoca için hem de öğrenci için önemli olan verilen dersin azlığı veya çokluğu değil, verilen bilgilerin anlaşılması ve iyice kavranmasıdır. Çünkü onlar için belli bir zaman diliminde belli bir müfredatı bitirmek gibi bir problem yoktur."[99] Bu ifadelerden de anlaşılacağı

[96] Keskin, "*Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği*"…, s. 66.
[97] Işıkdoğan, "*Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği*"…, s. 56.
[98] Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencamı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009, s. 46.
[99] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serancamı**…, s. 80.

üzere verilen dersler öğrencinin dersi kavrayabilme yeteneğine bağlı olarak verilmektedir.

Bitlis medreseleri başta olmak üzere medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri içerisinde verilen dersler, genellikle bire bir anlatma şeklinde yapılmaktadır. Hoca çok kalabalık ve yoğun olmadığı sürece bire bir eğitimden vazgeçmemektedir. Halil Çiçek bu konuyla ilgili de şunları söylemektedir: "Dersler genelde bire bir şeklinde takrir edilirdi. Yani genelde hoca her bir öğrenciye ayrı bir ders veriyordu. Bazen iki, bazen üç, bazen dört ve nadiren beş-altı kişinin aynı ders halkasına oturdukları oluyordu. Ancak her durumda en yaygın usul bire birdi."[100] Görüldüğü gibi hocaların dersleri bire bir anlatma şeklinde vermek istedikleri, bazen birden fazla kişiye de aynı dersin anlatılabildiği belirtilmektedir.

Bire bir dersler seydanın önünde diz çökerek işlenmektedir. Son zamanlarda medreselerin büyük bir kısmında, Kur'an-ı Kerim öğretimi dolayısıyla sıra, masa ve yazı tahtalarının bulundurulduğu derslikler de mevcuttur. Bu imkânlara rağmen, derslerin işlendiği mekân genellikle seydanın odasıdır. Seyda kendisine ait bir minderin üzerinde bağdaş kurarak oturur. Önünde elindeki eseri üzerine koyabileceği küçük bir rahlesi bulunur. Öğrencinin, seydanın önüne gelecek şekilde, dizleri üzerinde oturarak kitabını eline alması ve bu şekilde dersini alması, gelenekten gelen bir uygulama olarak halen devam etmektedir. [101]

Öğrenciler, öğretmenlerinin önünde diz çökmüş vaziyette saatlerce derslerini tekrar edip edeple hocalarını dinlemektedirler. Böyle bir disiplin içerisinde öğrencilerin huy ve ahlakları da iyice yerine oturup çevresinde bulunanlara örnek olmaları sağlanmaktadır.[102]

---

[100] Çiçek, **Şark Medreselerinin Serancamı**…, s. 82.
[101] Işıkdoğan, "*Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği*"…, s.72.
[102] Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê Dı Dewra Mîran û Neqşebendiyan de**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015, s. 34.

2.5.1. Bitlis Medreselerinde Mantık Eğitimi

Medreselerde mantık eğitimi, öğrenciler belirli bir seviyeye geldikten sonra verilmeye başlanmaktadır. Bitlis medreselerinde, bilhassa Bitlis coğrafyasında bulunan medreselerde de bu geçerlidir. Öğrenciler medreselerde okutulan nahiv ilmine dair sıra kitaplarından '*Molla Câmi*' ismiyle şöhret bulmuş '*el-Fevâidu'd-Diyâyiyye*' eserine geldikten veya bu eseri bitirdikten sonra mantık eğitimini almaya başlamaktadırlar.[103] '*Molla Câmi*' eserinin, medrese eğitim süreci açısından önemli bir dönüm noktası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu eser ve yukarı seviyedeki kitapları okuyanlara *Ṭalib* adı verilmektedir.[104]

Bitlis'te bulunan medreselerde mantık ilmiyle ilgili genellikle sıra kitabı olarak *er-Risâletü'l Esîriyye* ve Muhammed b. el-Hâfız Hasan el-Mânîsâvî (ö. 1807)'nin yazmış olduğu *Muğni't-Tullâb* okutulmaktadır. Bu eserler Bitlis medreselerinin genelinde öğrencilere zorunlu olarak okutulmaktadır. Ayrıca *Şerhu'ş-Şemsiyye* gibi *el-Fevâdiu'l Fenâriyye* ve *Kavl-i Ahmed* mantık eserleri de okutulmaktadır. Ancak bu eserler bazı medreselerde zorunlu olmakla beraber bazı medreselerde öğrencilerin istek ve talepleri üzerine okutulmaktadır.

[103] Muhammed Çetkin, "*Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları*", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyumu)**, Bingöl, Bingöl Üniversitesi yay, 29 Haziran – 1 Temmuz 2012, s. 385.

[104] Işıkdoğan, "*Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği*"…, s. 52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NORŞİN MEDRESELERİ VE MANTIK EĞİTİMİ

Zaman içerisinde geçirmiş olduğu zorluklara rağmen günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan ve aşağıda açıklamaya çalışacağımız Norşin medreselerine dair bilgileri yerinde edinebilmek adına Bitlis Güroymak (Norşin) ilçesine gittik ve medrese misafirhanesinde bir süre kaldık. Bu süre zarfında medrese içerisinde bulunan yetkili kimseler, hocalar ve öğrencilerle mülakatlar gerçekleştirdik.

Bu görüşmeler sayesinde Norşin medreselerinin kim tarafından, hangi yıllarda kurulduğuyla ilgili genel bilgiler edinebildik. Norşin medreselerinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiği, eğitim sırasında kullandıkları dil, okutulan sıra kitapları ve bu kitaplar içerisinde yer alan mantık eserlerini tespit etmeye çalıştık. Mantık eğitiminin nasıl yapıldığı, mantık ilminin hoca ve öğrenciler için önemini anlayabilmek amacıyla mantık derslerine katılarak yerinde gözlemleyebildik. Yaptığımız görüşmelerde katılımcıların birçoğu Kürtçe konuştukları için onların ses kayıtlarını tuttuk. Hocalar ve öğrencilerle yapmış olduğumuz ses kayıtlarını ve kendi gözlemlerimizi aşağıda aktarma gayreti içerisinde bulunduk.

Norşin medreseleri hakkında genel bilgiler vermeden önce medresenin ismiyle ilgili zihinlerde oluşabilecek karışıklığın giderilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Günümüzde Bitlis'in Güroymak ilçesinde birden fazla medrese bulunmaktadır. Kuruluşu

Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'ye dayanan asıl Norşin medresesi günümüzde Divan[105] olarak kullanılmaktadır. Kökleri Norşin medresesine dayanan ve günümüzde Divan olarak kullanılan yapının 50 metre çevresinde, iki medrese bulunmaktadır. Bunlar; Şeyh Nureddin Mutlu tarafından idaresi yapılan Şeyh Muhammed Masum medresesi ve Ocak 2020 yılında kadar Şeyh Abdülkerim Çevik tarafından yönetimi sağlanan Şeyh Muhammed Hafit medreseleridir. Bu iki medrese bölge halkı ve basın yayın organları tarafından Norşin medresesi/medreseleri olarak şöhret bulmuş olup bu adla bilinmekte ve ifade edilmektedir. Aşağıda her iki medreseyi de Norşin medreseleri başlığı altında ele alacağız.

3.1. NORŞİN MEDRESELERİ

Aşağıda Norşin medreseleri hakkında vereceğimiz genel bilgileri, Molla Abdülğani Mutlu[106] ile yaptığımız röportaja dayalı olarak sunacağız.

Güroymak ilçesinde bulunan Norşin medreseleri Bitlis'ten Güroymak ilçesine doğru giderken ilçe girişinden sol tarafa doğru yaklaşık 1,5 - 2 kilometre içeri kısımda yer alan Erentepe mahallesinde bulunmaktadır. Burada büyük bir câmi, câminin sağ tarafında zemin ve giriş kat dahil olmak üzere beş katlı Şeyh Muhammed Masum medresesi bulunmaktadır. Câmi'nin sol tarafında ise 3 katlı Şeyh Muhammed Hafit Efendi medresesi ile iki katlı Divan[107] denilen yer bulunmaktadır. Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'ye dayanan câmi ve medreselerin yukarı kısmında ise mezarlık bulunmaktadır.

Günümüzde Divan olarak kullanılan yer geçmişte medrese olarak kullanılmıştır. Ancak öğrencilerin sayısının artmasından dolayı yetersiz kalan medresesinin (Divan) yanında Şeyh Nureddin Mutlu tarafından yeni bir yer inşa ettirilmiştir. Şeyh Nureddin

---

[105] Ekler kısmında Norşin Medreseleri olan ve günümüzde divan olarak kullanılan yapının fotoğrafı gösterilecektir.

[106] Norşin Medreseleri mucazı ve müderrislerindendir. Şeyh Nureddin Mutlu'nun oğludur.

[107] Divan medreseyi ziyarete gelenlerin karşılandığı, tanışmanın ve sohbetin yapıldığı ilk yerdir. Aynı zamanda divanda bölgedeki kan davaları, ticari problemler ve aile içinde oluşan sıkıntılar çözüme kavuşturulmaktadır. Divanın ve Norşin Medreselerinin başında Şeyh Nureddin Mutlu bulunmaktadır.

Mutlu'dan kısaca bahsetmek gerekirse 1933 yılında Norşin'de doğmuş olup halen hayattadır. Bölge halkı tarafından büyük bir teveccüh görmekte ve "Seyda" olarak anılmaktadır. Aynı zamanda Şeyh Nureddin bölge halkı yanında kadı nezdinde görülmektedir. İnsanlar aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı şeriata gidelim ve anlaşmazlığımızı orada giderelim diyerek Şeyh Nureddin'in yanına yani Divan'a veya yeni inşa ettirilen Şeyh Muhammed Masum medresesine gitmektedirler.

Şeyh Muhammed Masum medresesi zemin ve giriş kat olmak üzere beş kattan oluşmaktadır. Medresenin zemin katında kazan dairesi, abdesthane, banyo, depo ve yemekhane bulunmaktadır. Giriş katında ise medreseden sorumlu müdür ve hocaların odaları vardır. Birinci kat öğrencilerin yatakhanesi olarak ikinci kat ise misafirhane olarak kullanılmaktadır. İkinci kat iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Şeyh Nureddin'in özel misafirleri, ikinci bölüm ise diğer misafirlerin kalması için düzenlenmiştir. Üçüncü yani son kat ise öğrencilerin eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirdiği okuma salonudur. Medresede halihazırda 15 hafızlık eğitimi gören öğrenci olmak üzere toplamda 100 öğrenci bulunmaktadır. Hafızlık eğitimi için bulunan öğrenciler medreseye bağlı olmalarına rağmen eğitim-öğretim ve yatma yeri olarak câminin alt kısmını kullanmaktadırlar.

Kuruluşu Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'ye dayanan 2008 yılında inşası yapılan Şeyh Muhammed Hafit medresesi ise amcasının ismini medreseye veren Seyda Molla Abdülkerim Çevik tarafından kurulmuştur. Medrese, Şeyh Muhammed Masum medresesinin karşısında ve 3 kattan oluşmaktadır.

İlmi geçmişi uzun yıllara dayanan Norşin medreselerinde kısa veya uzun süre kalarak bu medreseden birçok âlim istifade etmiştir. Bu âlimlerden biri de Said Nursi'dir. O eskiden medrese olan ancak günümüzde Divan olarak kullanılan yerin giriş katında ilmi eğitim almıştır. Said Nursi, Hazret lakaplı Şeyh Muhammed Diyauddin'nin halifelerinden "Melle'yê mezın (büyük imam)" lakaplı Molla Mehmet Emin'in yanında eğitim almıştır. Nitekim Said Nursi ilmi açıdan İslâm Medeniyetiyle modern Batı Medeniyetini karşılaştırırken: "Eğer istersen hayalinle Norşin karyesindeki Seydâ'nın

meclisine git bak: Orada fukarâ kıyâfetinde melikler, padişahlar ve insan elbisesinde melâikeleri bir sohbet-i kudsiyede göreceksin. Sonra Paris'e git ve en büyük localarına gir: Göreceksin ki akrepler insan libâsı giymişler ve ifritler adam suretini almışlar…"[108] sözü Norşin medreselerinin uzun bir ilmi geçmişe sahip olduğunu, ilmi ve tasavvufi olarak önde gelen birçok kişinin de burada eğitim aldığını göstermektedir.

Norşin medreseleri sadece ilim tahsil edilen bir mekan değil aynı zamanda Nakşibendî tarikatı için de önemli bir yer olmuştur. Norşin medreselerinde ilim tedrisatı için bulunan âlimler aynı zamanda Nakşibendî tarikatının Hâlidî koluna mensup büyük mutasavvıf kişilerden oluşmaktadır.[109] Bundan dolayı medresenin ilmi yönünün yanında tasavvufi yönü de bulunmaktadır. Nitekim Norşin medreselerinde Nakşibendî tarikatına mensup birçok şeyh ve mürşid yetişmiştir. Bundan dolayı Norşin, ülkemizdeki en büyük tasavvuf merkezlerinden biri olarak da kabul edilebilir.

3.1.1. Norşin Medreselerinin Tarihçesi[110]

Norşin medreselerinin başlangıcı "Seyda" lakabıyla meşhur olan Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'ye dayanmaktadır. Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî, "mala sofiyan/sufilerin evi" diye bilinen bir aileye mensuptur. Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin babası Molla Mahmud (ö. ?)'tur. Babası değişik yerlerde ilim tahsil ettikten sonra Hizan'ın İspayirt nahiyesinde bulunan Tağ köyüne gitmiş ve tahsiline burada devam etmiştir. Eğitimini aldığı süre içerisinde Molla Mahmud'un hal ve hareketlerini beğenen Tağ köyünün emiri Abdi Bey (ö. ?) ile eşi Miranete Hanım (ö. ?) onu himayeleri altına almışlardır. Molla Mahmud tahsilini tamamladıktan sonra Miranete Hanım ona bir

---

[108] Said Nursi, **Mesnevi-i Nuriye**, Envar Neşriyat Yayınları, İstanbul 1995, s. 263.

[109] Mehmet Çelik, **"Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19 ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği"**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2017, s. 19-20.

[110] Norşin medreselerinin kuruluşu ve Müderrisleri ile ilgili olarak aşağıda aktaracağımız bilgileri Şeyh Nureddin Mutlu'nun oğlu Molla Abdülğani Mutlu'dan aldık. Kendisiyle yapmış olduğumuz görüşmeler neticesinde elde ettiğimiz bilgileri derleyerek bir araya getirip aktarma gayreti içerisinde bulunduk.

medrese yaptırmıştır.[111] Böylelikle Molla Mahmud bu medresede uzun yıllar öğrencilere eğitim vermiştir.

Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî de ilk eğitimini babasının yanında Miranete Hanım'ın yaptırdığı medresede almıştır. Daha sonra birçok yerde ilim tahsil etmiştir. İlim tahsilini tamamlayan Seydayê Tâğî, belirli bir süre Tağ köyünde Miranete Hanım tarafından babası molla Mahmud için inşa edilmiş olan medresenin başına geçmiştir. İlmi eğitimini tamamlayıp müderrislik yapmaya başlayan Seydayê Tâğî aynı zamanda tasavvufi eğitimini de Gavs-i Hizanî olarak şöhret bulmuş Seyyid Sıbğatullah Arvâsî (?-1870)'nin yanında tamamlamıştır. Tasavvufi eğitimini tamamlayan Seydayê Tâğî, Seyyid Sıbğatullah Arvâsî'den hilafet almıştır. Şeyhi vefat ettikten sonra Seydayê Tâğî öncelikle Siirt, Muş, Erzurum taraflarına daha sonra da Norşin bölgesine gelmiştir.

Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî, Norşine geldiğinde ilk iş olarak bir câmi yaptırmış ve burada kalmaya karar vermiştir. Daha sonra medrese ve tekkesini kurarak hem ilmi hem de tasavvufi eğitim vermeye başlamıştır.

Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî vefat ettikten sonra kısa süreliğine de olsa yerine Şeyh Fethullah Verkânisî (?-1899) geçmiştir. Hazret lakabıyla şöhret bulmuş Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin oğlu Şeyh Muhammed Diyauddin ilmi ve tasavvufi eğitimini tamamlayınca Şeyh Fethullah Verkânisî tekkeyi ona bırakmıştır.

Şeyh Muhammed Diyauddin 1858 tarihinde Hizana bağlı Üsb (Doğrular) köyünde dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline babası Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin yanında başlamıştır. Şeyh Muhammed Diyauddin babasının inşa ettiği medresede ilmi çalışmalara devam etmiştir. Bu dönemde Rus harbi meydana gelmiştir. Buna rağmen Şeyh Muhammed Diyauddin Norşinde birçok âlim ve halife yetiştirmiş ve I. Dünya

[111] Medresenin kurulmasına ve ilmi halkanın sağlanmasına büyük bir katkıda bulunan Miranete hanım için Şeyh Abdurrahman-i Tâğî'nin soyundan gelenler, öğrenciler ve müritleri her yıl Ramazan ayının 27. gününde hatim okumaktadırlar. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Savaşında da mücadele etmiştir. Vefatından sonra hem ailenin hem de medresenin başına yeğeni Şeyh Muhammed Masum geçmiştir.

Şeyh Muhammed Masum 1884 tarihinde Norşinde doğmuştur. Babası Molla Abdurrahim (ö. ?) âlim bir zattır. Aynı zamanda Şeyh Muhammed Diyauddin'in kardeşi yani Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'nin oğludur. Şeyh Muhammed Masum dönemi Cumhuriyetin kuruluş dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde medreseler üzerine büyük bir baskı yapılmaktadır. Bu baskılara dayanamayan bazı âlimler Şeyh Muhammed Masum'a öğrenci yetiştirmeyelim diye ricada bulunmuşlardır. Şeyh Muhammed Masum tüm sıkıntı ve eziyetlere karşı ilme gidilen yoldan vazgeçmeyerek, öğrencilerin yoluna başım gidene kadar mücadele edeceğim diyerek ilmi davayı sürdürmüştür.[112] Bu ilmi mücadele uğruna Şeyh Muhammed Masum sürgünlerle karşılaşmıştır. Önce İzmir'e sürgün edilmiş, akabinde 1-2 yıl Diyarbakır cezaevinde tutulmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen medresesini kapattırmamıştır. İzmir'de bulunduğu dönemde kendisine orada büyük bir medrese yapılması ve burada durması teklif edilmesine rağmen kendisi Bitlis'e gitmeyi istediğini belirtmiştir. Şeyh Muhammed Masum Norşin'de yokluk içerisinde tarla ekip, hayvancılık yaparak geçimini sağlamaya çalışmıştır. Tüm bu yokluk içerisinde olmasına rağmen devamlı olarak en az 60-70 öğrenciye bakıp eğitimlerinin devam etmesini sağlamıştır. Kış geldiği zaman öğrencileri çeşitli köylere yollayarak köylülere emanet etmiştir. Havalar düzelmeye başladığında öğrencileri geri çağırtıp ilmi eğitmelerini sağlamıştır. Şeyh Muhammed Masum karşılaştıkları tüm bu zorluklara rağmen ilmi davanın ölmesine izin vermemiştir.

Molla Abdülğani Mutlu bize bu ilmi davanın önemini anlatmak için: *"Bir Molla Halil vardı (Allah rahmet eylesin) eski Diyanet İşleri Başkanı olan Mehmet Görmez de onun yanında okumuştur. O dedi ki, ben burada okurken bir gün Şeyh Muhammed Masum beni çağırdı ve bana dedi ki: elhamdülillah birçok köye yetiştirdiğimiz Mollaları*

---

[112] Abdülğani Mutlu, *"Norşinli Şeyh Masum"*, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler** (Uluslararası Sempozyum), Muş, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 5-7Ekim 2012, s. 176-178.

gönderdik. Onların her birisinin de 10 kadar öğrencileri vardır. Allah'ın izniyle bu ilmi davamız yerde kalmayacaktır" şeklinde aktarmış olduğu bu konuşma bize Şeyh Muhammed Masum'un kendini ilme adadığını göstermektedir.

Şeyh Muhammed Masum 87 yıl boyunca yaptığı ıslah, irşat ve tedrisat çalışmalarıyla bölge halkının gönlünde taht kurmuştur. Şeyh Muhammed Masum 17 Haziran 1971 tarihinde uzun yıllar muzdarip olduğu akciğer kanseri hastalığından vefat etmiştir. Vefatından sonra oğlu Şeyh Nureddin Mutlu onun yerine hem ailenin hem de medresenin başına geçmiştir. Halihazırda medresenin başında Şeyh Nureddin Mutlu bulunmaktadır.

Medrese tarihçesinin en kısa şekliyle böyle olduğunu ifade eden Molla Abdülğani Mutlu medresenin kendi imkanlarıyla öğrenci yetiştirmeye devam ettiğini ve var oldukları müddetçe bunu devam ettireceklerini ifade etmektedir.

3.1.2. Norşin Medreselerinde Eğitim-Öğretim

Medreselerde eğitim-öğretim ilk önce alet ilimleri olarak bilinen "sarf, nahiv, belâgât ve mantık" dersleri verilerek yapılmaktadır. Bu alet ilimleri öğrenilmeden medreselerin asıl konuları olan 'fıkıh, kelam, tefsir, hadis' gibi ilimleri öğrenme aşamasına geçilmemektedir. Medreselerde gramer ve dil bilgisi kuralları asıl ilimleri öğrenmek için bir alettir.

Yaptığımız araştırmalar ve gözlemlerimiz neticesinde medreselerde araç olması gereken alet ilimlerinin amaç haline gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Medresede eğitim-öğretim gören bir öğrenci ortalama 4–5 (kişiye göre değişmektedir) yılını bu alet ilimlerini öğrenmek, anlamak ve kavramakla geçirmektedir denilebilir. Alet ilimlerini öğrenmek için ayrılan uzun süreden sonra 1-2 yıl gibi kısa bir süre içerisinde medresenin temel konuları öğrenilmektedir. Daha sonra öğrenci icazet alıp medrese eğitimini tamamlamaktadır.

Konuyla ilgili kendisiyle görüştüğümüz Şeyh Baha Mutlu [113] şunları ifade etmektedir:

> "*Medreselerde araç (alet) ilimleri çok iyi ancak amaç kalmamıştır. Bu durum Cumhuriyetin ilanından sonra günümüze doğru hızlı bir şekilde oluşmaya başlamıştır. Eskiden insanlar medreselere ben çoban veya tarım işçisi olsam bile bunları bilmem bana farzdır ve bunları bilmem gerekiyor diyerek gelip okurlardı. Medreseye gelme ve okuma tamamen içten bir şekildeydi. Öyle ki Cumhuriyet sonrasında gayri resmi olarak, büyük baskılar görerek, iyi yaşam koşulları olmamasına ve bir ekmekle bir günü geçirmek zorunda kalmalarına rağmen büyük bir aşk ile okuyorlardı. Bu eziyete katlanıp okumak isteyenler ben âlim olmak, bilgin olmak istiyorum diyerek kalıp okudular. Zaman ilerledikçe değişen durum ve şartlar şimdiki öğrencilerde işe yerleşme gibi maddi kaygılar oluşturdu. Bu endişe de medreselerin istikametini değiştirerek farklı bir yön verdi. Bu durum alet ilimlerini daha öne çıkarıp asli ilimleri ikinci planda bıraktırdı. Günümüzde medreselerdeki en önemli şey tecvidli Kuran-ı Kerim öğrenmedir. Oysa bizim öğrencilik zamanımızda Kuran-ı Kerim'e Allah'ın kelamı, yasa, bütün bu toplumun ve dünyanın egemen normu şekliyle bakılır ve bu amaçla okunurdu. Şimdiyse tam tersi olmuş durumda tecvidli ve güzel okuma önemsenmektedir. Yani ilim karakteri artık medreselerde kalmadı denilebilir. Çünkü eskiden olan orijin yozlaştı ve dejenere oldu. Belki medrese öğrencisi de endişelerinden dolayı haklıdır. Çünkü geçmişte çok iyi bir medrese hocasının yapabileceği şey şeriat mahkemesinde fıkıh üretmek ve norm koymaktı. Artık şimdi kimse ona bakmıyor..."*

Şeklindeki eleştirilerini dile getirerek medrese öğrencilerinde maddi kaygılar oluştuğundan medreselilerin istikametlerinde bir değişme gerçekleştiğini bundan dolayı medreselerin asli ilimlerden koparak alet ilimlerine doğru bir geçişin olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Şeyh Baha Mutlu olumlu bir eleştiride de bulunarak bu durumun düzelmesi için şunun iyi bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir: "*Medreselerde amaç:*

[113] Şeyh Baha Mutlu, Norşin medreseleri mucazlarındandır. Belirli bir süre medresede öğrencilere ders vermiş ancak şu anda ders vermemektedir. Hocamızla görüşmemizi medreseye yaklaşık 1km uzaklıkta bulunan evine giderek yaptık.

fıkıh, kelam, tefsir ve hadistir. Bunları öğrenmek için alet ilimlerini iyi öğrenmek gerekiyor. Alet ilimleri insanı amaca götüren yoldur, amaç değildir" diyerek alet ilimlerinin çok iyi öğrenilmesi gerektiğini ancak bunun amacın önüne geçmemesi gerektiğini söylemektedir. Medreselerde amacın asli ilimleri öğrenmek olduğunu ve asli ilimleri öğrenmeye engel olacak durumlardan kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir diyebiliriz.

Norşin medreseleri ve Bitlis medreselerinde 'sarf, nahiv, belâgât, mantık' olarak bilinen alet ilimleri veya 'fıkıh, kelam, tefsir, hadis' gibi medresenin asıl konularını öğrenmek için belirli bir ders işlenme şekli vardır. Medreselerin eğitim-öğretimlerini oluşturan ders işleme şekilleri genellikle hocaların dersi sunu şeklinde aktarmalarına ve öğrencilerin onları dinleme esasına dayanmaktadır. Bununla birlikte ezber, soru-cevap ve tartışma gibi öğretim yöntemleriyle de ders işlenmektedir.

Medresede, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra öğrenciler ahlaki ve dini konulara karşı hassasiyet sahibi birer birey olarak da yetiştirilmeye çalışılmaktadır. Bu durum öğrencilerin hocalarına ve birbirlerine karşı olan davranışlarına yansımaktadır. Buna örnek olarak öğrencilerin birbirlerinin haklarını ihlal etmemeleri, hocalarının izni olmaksızın oturmamaları ve öğrenciler birbirleriyle müzakere sırasında dizlerinin üstüne oturması verilebilir.

3.1.2.1. Norşin Medreselerinde Eğitim-Öğretim Metodu

Medresedeki eğitim dersi hocanın aktif ve öğrencilerin pasif halde olduğu takrir esasına dayandığını söyleyebiliriz. Medreselerde eğitim-öğretimin ilk aşaması öğrencilerin bir önceki günden almış oldukları dersi iyice kavramış olmalarına dayanmaktadır.

Dersi işleyen hoca yeni dersi vermek için öğrencilerin hazırlık yapmış halde derse gelmelerini istemektedir. Ders için çağrılan öğrenci hocanın yanına geldiğinde ayakta beklemektedir. Ayakta bekleyen öğrenciye hoca otur diyene kadar öğrenci oturamaz. Öğrenci veya öğrenciyle beraber dersi dinlemek için gelen öğrenciler hocanın

yanında diz üstüne oturup dikkatle dersi dinlemektedir. Bu sadece ilmi bir eğitim-öğretim değil aynı zamanda hoca-öğrenci ilişkisini ve öğrenciyi ahlaki olarak da yetiştirdiklerini göstermektedir. Daha sonra hoca önceki günden almış oldukları ders ile ilgili bazı sorular sormaktadır. Yer yer öğrencilerin almış oldukları dersin ezber kısımları varsa onlar da hoca tarafından dinlenmektedir.

Eğitim-öğretim yönteminin ikinci aşaması olan ezber metodu, medrese içerisinde önemli bir yer tuttuğu ifade edebiliriz. Ezberlerini yapmamış olan öğrencilere yeni ders verilmez. Ezberlerini yapmış öğrencilere de hoca tarafından sorulan sorulara cevap verilemezse eksikliklerini gidermek için hoca geçmiş dersin kısa bir tekrarını yaparak yeni dersi anlatmaya başlar. Öğrencilerin dersi daha iyi kavramalarını sağlamak gayesiyle ders esnasında hoca tarafından öğrencilere çeşitli sorular sorulur. Böylelikle öğrencinin dersi daha iyi anlaması sağlanmaya çalışılır. Ders almakta olan öğrenciler hocanın dersi bitirip kalkabilirsiniz demesinden sonra yerlerinden kalkıp okuma salonuna geçmektedirler.

Öğrencilerin ezberlerinin dinlenmesi ve ders esnasında hoca tarafından çeşitli soruların sorulması konuların aşama halinde ve öğrenci seviyesine uygun olarak kavratılmaya çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Medreselerde ilim öğrenme metodu basitten karmaşığa doğru gitmeyi esas almaktadır. Öğretilen ilmi bilgiler ezberletilerek meleke haline getirilmeye çalışılmakta olduğunu ifade edebiliriz. Medrese içerisinde ezbere çok önem verildiği öğrencilerin haftalık tatile çıkmalarında da görülmektedir. Öğrenci istenilen ezberleri veremezse perşembe günü öğleden sonra başlayıp cuma günü ikindi vaktine kadar olan haftalık tatiline çıkamamaktadır. Bu durum öğrencinin ezberleri açısından sürekli hazırlıklı olmalarını gerektirmektedir. Böylelikle öğrenci bilgilerini diri tutmak için belirli periyotlarla geçmiş derslerin tekrarını yapmaktadır.

Medreselerde eğitim-öğretim yönteminin bir başka metodu müzakeredir. Müzakere öğrencilerin hocalarından almış oldukları dersi kendilerinden daha üst kitaplarda olan öğrencilerle karşılıklı olarak tekrar etmeleridir. Farklı kişilerle aynı dersi tekrarlayarak dersin anlaşılması daha da pekiştirilmiş olur. Bu metot aynı zamanda

öğrencilerin ilme olan saygınlığını ve ahlaki olarak yetiştirilmelerini de sağlamaktadır. Bu metodu kullanan öğrencilerin birbirlerine karşı olan tutum ve davranışlarında derin bir saygı oluşmaktadır. Buna örnek olarak, aldıkları dersi kendilerinden daha üst kitapta bulunanlarla tekrar eden öğrenciler hocaya gösterdikleri saygıyı üst kitabı okuyan öğrencilere de göstermek mecburiyetindedir. Üst kitaptaki öğrenci, gelen öğrenciye otur dediğinde karşısında dizleri üzerine oturur ve beraber okumaları bitene kadar da bu durum devam eder. Aynı öğrenciye kendinden daha alt bir kitaptaki öğrenci gelip aldığı konuyu tekrar etmek isterse, bu durum alt kitaptaki öğrenci için de geçerlidir. Bu hiyerarşi bütün öğrenciler arasında geçerlidir.

3.1.3. Norşin Medreselerinde Eğitim Dili

Norşin medreselerinde okutulan kitapların dili Arapça olmakla birlikte, derslerin anlatımı, açıklanması ve müzakereleri gibi uygulamalar ağırlıklı olarak Kürtçe yapılmaktadır. Bu durumdan hareketle Norşin medreselerinin eğitim dilinin Kürtçe olduğunu söylemek mümkündür. Öğrencilerin çoğunluğunun Kürt olması ve bu dili konuşması, eğitimin de Kürtçe yapılmasını gerekli kılmaktadır. Medrese hocaları da eğitimlerini Kürtçe aldıklarından dolayı derslerini genellikle Kürtçe vermektedirler.

Medrese içerisinde öğrenciler hem kendi aralarında hem de hocalarla konuşurken "ez ğulâm seyda (kölenizim)", "belê seyda (evet seydam)", "ez beni seyda (varlığım senin emrinde)", "keremke seyda (buyur seydam)", "afuvke seyda (affedin seydam)" gibi ifadeleri çokça kullanmaktadırlar. Kullanılan bu ifadeler başta Norşin medreseleri olmak üzere Bitlis medreselerinin çoğunda sıklıkla kullanılmaktadır. Hatta bu ifadeleri kullananların medreselerde yetişmiş olduğu fikri genel bir kanaat oluşturmaktadır. Bu durum medresenin eğitim dilinin Kürtçe olduğunu göstermektedir.

Ağırlıklı olarak Kürtçe işlenen derslere rağmen mantık gibi bazı derslerde seydanın Türkçe olarak konuyu anlattığına şahit olduk. Seydanın anlattığı konuyla ilgili olarak kurmuş olduğu önermeleri Türkçe olarak aktarması öğrencilerin daha iyi anlamalarına yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Medresede bulunan diğer hocalar da

bazen Türkçe olarak ders anlatmaktadır. Ayrıca medreseye Suriye'den gelmiş olan öğrencilerde bulunmaktadır. Bu öğrencilere de dersler Kürtçe ve Arapça olarak verilmektedir. Bunun yanı sıra Suriye'den gelmiş olan bir Molla'da öğrencilerle Arapça konuşarak pratik Arapçalarını geliştirmeye çalışmaktadır.

Sonuçta Norşin medreselerinde eğitim dili olarak, sosyal gerçeklik nedeni ile genellikle Kürtçe kullanılmanın yanında kısmen de olsa derslerde Türkçe ve Arapçaya da başvurulduğu görülmektedir.

3.1.4. Norşin Medreselerinde Okutulan Sıra Kitapları

Norşin medreseleri ve Bitlis medreselerinin genelinde aynı sıra kitapları okutulmaktadır. Bunun yanı sıra hocaların tercihine göre sıra kitaplarından bir kısmı değişebilmektedir. Aynı zamanda mantık eğitimi alan öğrenciler de kendi tercihlerine göre sıra kitapları haricinde eserler okuyabilmektedir.

Norşin medreselerinin seydaları ve Molla Abdülğani Mutlu ile yaptığımız görüşmeler neticesinde Norşin medreselerinde okutulan kitapların bilgisine ulaştık. Okutulan sıra kitaplarını aşağıdaki tabloda sıra, kitap, içerik, dil ve yazar şeklinde gösterdik.

Tablo 1: Norşin Medreselerinde Okutulan Sıra Kitapları

Sıra	**Kitap**	**İçerik**	**Dil**	**Yazar**
1	el-Emsile	Sarf	Arapça	Hasan Şevki b. Osman
2	Binâü'l-Ef'âl	Sarf	Arapça	Halit b. Zeyd

3	el-Maksûd	Sarf	Arapça	? (İmam Ebu Hanife'nin yazdığı hakkında görüşler mevcuttur.)
4	el-İzzî fi't-Tasrîf	Sarf	Arapça	İzzeddin ez-Zencânî
5	Kitâbu'z-zurûf	Nahiv	Arapça - Kürtçe	Molla Yunus el- Irkıtî
6	Kitâbu't-Terkib	Nahiv	Kürtçe	Molla Yunus el- Irkıtî
7	el-Ecrûmiyye	Nahiv	Arapça	İbn-i Âcurrûm es-Sinhâcî
8	el-Kevakıp Duriye	Nahiv	Arapça	Muhammed Abdul Rauf İbn Tacul Arifin el- Münavi
9	Şerhu'l-Muğnî	Nahiv	Arapça	Muhammed el-Umerî el-Meylânî
10	Şerh-u Tasrîfi'l-İzzî (Sa'dînî)	Nahiv	Arapça	Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Fârisî el-Herevî

11	Hallu Meâkidu'l-Kavâid el-Lâti Sebetet Bi'd'-delâili ve'ş-Şevâhid	Nahiv	Arapça	Ahmed b. Muhammed b. Ârif Şemsu'd-din Ebu's-Senâ İbn-i Ebi'l-Berekât er-Rûmî ez-Zîlî et-Tôkâdî
12	Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sedâ (Şerhu'l-Kıtır)	Nahiv	Arapça	Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî
13	el-Behcetü'l-Mardiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (Suyûtî)	Nahiv	Arapça	Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfiî
14	el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmi)	Nahiv	Arapça	Ebu'l Berekât Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Herevî el-Câmî
15	er-Risâletü'l Esîriyye (Îsâgucî)	Mantık	Arapça	Esîru'd-din el-Mufaddal b. Ömer b. el-Mufaddal el-Ebherî es-Semerkandî
16	Muğni't-Tullâb	Mantık	Arapça	Muhammed b. el-Hâfız Hasan el-Mânîsâvî

17	el-Fevâ'idu'l-Fenâriyye (Fenâri)	Mantık	Arapça	Şemsuddîn Ebi'l- Fedâil Muhammed b. Muhammed el-Hanefî er-Rûmî el-Fenârî
18	Kavl-i Ahmed	Mantık	Arapça	Şihâbuddîn Ebi'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır ed-Dımeşkî el-Hanefi el-Umerî
19	'İsamu'l-İsti'are	İsti'are	Arapça	Ebu'l-Leys es- Semerkandî
20	er-Risâletü'l Velediyye fî Âdâbi'l Bahsi ve'l Münâzara	Münazara	Arapça	Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî el-Hanefî (Saçaklızâde)
21	Manzûmatu'l-Habiyye fî Âdâbi'l-Münâzara	Münazara	Arapça	Seyda Molla Halil es-Siirdî
22	Abdu'l- Ğafûr	Nahiv	Arapça	Radiyyu'd-dîn Abdulğafûr b. Salah el-Lârî el-Ensârî
23	er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye	Mantık	Arapça	Necmuddîn Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî el-Kazvînî

24	Muhtasaru'l Meânî	Belâgât	Arapça	Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Fârisî el-Herevî et-Taftazânî
25	Cevheretü't-Tevhîd	Kelam	Arapça	Ebû İshak İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî
26	el-Verakât	Fıkıh Usulü	Arapça	İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî
27	Cemu'l-Cevâmî'	Fıkıh Usulü	Arapça	Ebû Nasr Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî

Yukarıdaki tabloda verdiğimiz kitapların sıralamalarında ve sayılarında artma-eksilme gibi bazı değişiklikler olabilmektedir. Biz buradaki değişimlerden yalnızca mantık eserlerine dikkat çekeceğiz.

Tabloda yer alan *Muğni't-Tullâb* adlı mantık eseri yerine veya bu eser okutulduktan sonra Abdurrahman b. Seyyid Muhammed es-Sağîr b. Muhammed b. Âmir el-Ahderî ez-Zâbî el- Mağrîbî el-Mâlikî'nin yazmış olduğu *es-Süllemü'l Münevrak* kitabı okutulabilmektedir. Ayrıca sıra kitaplarından *el-Fevâ'idu'l-Fenâriyye (Fenâri)* ile *Kavl-i Ahmed* eserleri ayrı ayrı okutulmayıp iki kitap birlikte okutulmaktadır. Norşin medreselerinde karşılaştığımız bir başka husus da sıra kitapları içerisinde yer almamasına rağmen medrese müderrisi Molla Abdüsselam IŞIK hocanın kendi yazmış olduğu *İthâfatü't-tullâb bi-halli elfâzi Muğni't-Tullâb* adlı mantık kitabını da okutuyor olmasıdır.

Norşin medreselerinde mantık eğitimi alan öğrencilerle müfredatta okutulan mantık eserleri ile ilgili olarak yaptığımız görüşmeler sonucunda iki farklı durum tespit ettik. Bunlardan ilki, öğrencilerin müfredata bağlı olan sıra kitapları haricinde tercih ettikleri herhangi bir mantık eserini okuyabilmeleridir. Diğeri ise, tercih etmiş oldukları eseri hocalarıyla görüşüp hocalarının kabul etmeleri durumunda beraber okuyabilmektedirler. Ayrıca görüştüğümüz mantık eğitimi alan öğrencilerden iki kişi *Muğni't-Tullâb* eseri yerine okutulabilen *es-Süllemü'l-Münevrak* kitabını sıra kitapları içerisinde yer almamasına rağmen okuduklarını belirtmektedirler.

3.1.5. Norşin Medreselerinde Bir Gün

Medrese içerisinde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerini anlayabilmek için medresede bir günün nasıl geçtiğini bilmek gerekmektedir. Medreselerde geçen bir günü daha iyi anlamak medresede eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini, hocaların ve bilhassa öğrencilerin nasıl bir eğitimden geçtiklerini bilmemize katkı sağlamaktadır. Bunun haricinde öğrencilerin medrese eğitim sistemine karşı tutumlarının nasıl olduğu hakkında da bir fikir edinmemizi sağlamaktadır diyebiliriz. Bundan dolayı medrese içerisinde bulunduğumuz süre zarfında bir günün nasıl geçtiğini gözlemledik. Yaptığımız gözlemler neticesinde şu bilgilere ulaştık.

Norşin medreselerinde öğrenciler için gün, sabah namazı vaktinde medresenin bitişiğinde bulunan câmiden gelen ezan sesi ile başlar. Ezanın okunmasıyla beraber medresede haris[114] olarak bilinen iki kişi öğrencileri tek tek uyandırır. Uyanan öğrenciler abdest alarak câmiye gider. Bazı öğrenciler de daha erken uyanıp teheccüd namazı kılmak, Kur'an okumak veya varsa ezberlerini yapmak suretiyle câmide cemaatin toplanmasını bekler. Harislerin öğrencileri uyandırmasından sonra 20-25 dakika içerisinde öğrenciler câmide toplanır ve cemaatle namaz kılar. Cemaate yetişemeyen

[114] Haris, geceleri medresenin güvenliğini sağlamak için sabah namazına kadar uyumayan iki öğrencidir. Harislik görevi öğrenciler arasından belirlenmiş sıraya göre her gün iki kişi yapmaktadır. Bu öğrenciler medrese güvenliğini sağlamak dışında; sabah ezanını okumak ve öğrencileri sabah namazına uyandırmakla da görevlidirler.

öğrenciler de diğer geç kalanları bekleyip tekrar cemaatle namazlarını eda ederler. Namazın cemaatle kılınması medresenin bir kuralı olduğundan büyük bir öneme sahiptir. Sabah namazı kılındıktan sonra önceden belirlenmiş öğrenciler bir cüz okuyacak şekilde mukabele[115] okumaktadır. Diğer öğrenciler de Kur'an'ı Kerim'i açıp onları takip ederek mukabeleye eşlik eder. Mukabeleden sonra öğrencilerden Kur'an'ı Kerim okumak veya metin ezberi yapmak isteyen varsa ezberini yapar. Beş yıla yakın bir süredir medresede bulunan öğrencilerden birisiyle[116] yaptığımız görüşmede, bu öğrenci medreseye geldiği ilk yıllarda mukabeleden sonra öğrencilerin metin ezberi yapmaları zorunlu iken günümüzde mukabele yapıldıktan sonra öğrencilerin metin ezberi yapma zorunluluğunun olmadığını ifade etmektedir.

Öğrencilerin tercihlerine bırakılmış olan Kur'an okuma veya metin ezberi yapıldıktan sonra yemekhaneye gidilip kahvaltı yapılmaktadır. Öğrencilerin kahvaltı, öğle ve akşam yemeği yaz ve kış saatlerine göre düzenlenmiştir. Yemek için belirlenmiş olan saatler dışında öğrencilerin yemekhane katına inmesi yasaktır. Kahvaltı yapıldıktan sonra öğrenciler yatakhanelere gidip yataklarını düzeltmek zorundadır. Bu sırada öğrencilerden bir grup medresenin günlük temizliği için yer paylaşımı yaparak temizlik yapar. Yataklarını düzenleyen öğrenciler ders için gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra medresenin en üst katında bulunan okuma salonuna gitmektedir. Derse başlamadan önce isteğe bağlı olarak öğrenciler Duhâ namazı eda eder. İsteğe bağlı olmasına rağmen öğrencilerin çoğunluğunun bu namazı kıldıkları gözlemlenmiştir. Okuma salonunda bulunan öğrenciler bir önceki gün almış oldukları dersin tekrarını veya metin ezberlerini yaparak hocalarının gelmesini beklemektedirler.

Hocalar saat 09.00-10.00 gibi medreseye gelir, kendi odalarına geçip bireysel veya grup halinde ders alan 2-3 öğrenciyi çağırarak derse başlarlar. Grup şeklinde ders

[115] Mukabele, bir kimsenin Kur'an'ı ezberden veya kitaptan yüksek sesle okuması ve onu dinleyen topluluğun da sessizce Kur'an'dan takip etmesidir.

[116] Kendisiyle görüştüğümüz öğrenci isminin geçmesini istemediğinden öğrencinin ismi paylaşılmamıştır.

alan öğrencilere dersin başladığını belirtmek için "heval ders" [117] denilmektedir. Öğrenci(ler) dersini aldıktan sonra okuma salonuna giderek kendisinden üst kitapta bulunan diğer öğrenciler ile almış olduğu dersi müzakere[118] eder. Böylelikle okuma salonunda bulunan bütün öğrenciler birbirleriyle müzakere yapmış olur. Müzakerelerini bitirmiş olan öğrenci aldığı dersi üst kitaplarda bulunan öğrencilerle tekrar müzakere ederek veya dersini ezberlemeye çalışarak güne devam etmektedir.

El-Behcetü'l-Mardiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (Suyûtî) ve üstü kitap okuyan öğrenciler ise hocadan ders aldıktan sonra kendisi ile denk ya da üst kitapta bir öğrenci varsa müzakere yapar veya almış olduğu dersi kendi başına mütâlaa[119] eder. Öğrenci almış olduğu ders ile ilgili bütün şerh ve haşiyeleri inceleyerek mütâlaa yapmaktadır. Öğrenci böylelikle yardımcı kaynaklardan beslenerek dersini daha iyi kavramaya çalışır. Öğle namazına kadar öğrencilerin ders çalışması bu şekilde devam etmektedir.

Öğle ezanıyla birlikte öğrenciler topluca medresenin yanında bulunan câmiye giderek cemaatle namazlarını eda etmektedir. Namaz kılan öğrenciler yemekhaneye giderek öğle yemeklerini yer ve sonrasında 30-40 dakika gibi bir süre çay içmek, abdest almak veya varsa diğer ihtiyaçlarını karşılamak için dinlenirler. Yaz aylarında ise bu dinlenme durumu 1–1,5 saati bulabilmektedir. Öğrenciler bu süre içerisinde dinlenmek için kaylûle yapmaktadır. İhtiyaçları için ayırılan süre bittikten sonra ikindi namazına kadar ders tekrarı, müzakere veya ezber yapmaktadırlar. İkindi ezanıyla birlikte öğrenciler toplu olarak câmiye gitmekte ve cemaatle namaz kılıp akabinde "hatme"[120]

---

[117] Kürtçe'de ders arkadaşı anlamına gelmektedir.

[118] Müzakere, kendinden üst kitap bir öğrenci ile karşılıklı oturup dersi tekrar etme, birbirlerine karşılıklı sorular sorarak dersi daha iyi kavrayabilme adına yapılmaktadır. Müzakere medreselerin eğitim sistemi içerisinde geçmişten günümüze kadar gelenekselleşmiş bir şekilde devam etmekte olan ders tekrar metodudur.

[119] Mütâlaa, bir konu hakkında bilgi edinmek için ayrıntılı bir araştırmada bulunmak, bir işi etraflıca düşünmek, dikkatli okumak gibi anlamlara gelmektedir.

[120] Kısaltılarak hatme diye anılan hatm-i hâcegân başında ve sonunda okunan Fatiha suresi Kur'an'ın özeti ve hatmedilmesi gibi sayıldığı için bu zikre hatm-i hâcegân denilmektedir. Hatme içerisinde sadece Fatiha suresi değil, İhlas suresi ve salavatlarda okunmaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.v) başta olmak üzere tarikat silsilesi içerisinde yer alan bütün tarikat mürşitlerine dua edilmektedir. Norşin

denilen zikir ibadetini toplu olarak yapmaktadırlar. Hatmeye katılmak zorunlu olmamakla beraber birçok öğrenci bu zikre katılmaktadır.

İkindi namazı ve hatmeden sonra öğrenciler medresenin en üst katında bulunan okuma salonuna gidip almış oldukları dersi ezberlemeye çalışmaktadırlar. Öğrenciler ezberlerini yürüyerek yapmaktadır. Yoruldukları vakit 5-10 dakika oturup dinlendikten sonra tekrar yürüyerek ezberlerini yapmaya devam ederler. Bu durum akşam namazına kadar devam eder. Akşam namazı da cemaatle kılındıktan sonra yatsı namazına kadar yemek, abdest ve diğer ihtiyaçlarını karşılayan öğrenciler yatsı namazını da cemaatle kılıp tekrar okuma salonuna geçerler. Okuma salonunda ezberler yatma saatine kadar yürüyerek yapılmaya devam edilmektedir. Yatış saati yaz ve kış mevsimlerine göre değişse de saat 22:00–22:30 olduğu zaman öğrencilerin hepsi yatakhanelerine geçer ve medreselerin ışıkları kapanır.

Norşin medreselerinde okuyan öğrencilerin sonraki günleri de aynı şekilde devam etmektedir.

3.1.6. Norşin Medreselerinde Tatil

Norşin medreselerinde tatil, haftalık ve yıllık şekilde olmaktadır. Aynı zamanda yoğun çalışma temposu içinde bulunan öğrenciler için gün içerisinde bazı dinlenme saatleri vardır. Örneğin öğle yemeği sonrasında 30-40 dakikalık dinlenme süresi, yaz vakitlerinde 1 saatlik kaylûle ve akşam ile yatsı namazı arasında öğrencilerin dinlenme saatleri vardır.

Tatillerden haftalık olanı, perşembe günü öğleden sonra başlayıp cuma günü ikindi vaktine kadar devam etmektedir. Öğrenciler bu süre zarfı içerisinde kendi kişisel ihtiyaçlarını gidermektedir. Ayrıca öğrenciler futbol gibi çeşitli oyunlar oynayarak vakit

---

medreseleri olmak üzere Bitlis medreselerinin çoğunda hatme yapılmaktadır. Bunun nedeni ise bu bölgedeki medreselerin çoğunluğunun tasavvufi medreseler olmasıdır.

geçirmektedirler. Yaz mevsiminde ise iki hafta veya üç haftada bir gelenekselleşmiş olan yayla gezileri yapılır. Bu geziler perşembe veya cuma günleri yapılmaktadır.

Öğrencilerin yıllık tatilleri ise Ramazan ayında verilmektedir. Ay boyunca ailelerin yanında kalmalarına müsaade edilir. Bayramdan sonra bütün öğrenciler tekrar medreseye geri dönerek yoğun tempodaki çalışmalarına devam etmektedir.

Buraya kadar genel olarak Norşin medreselerini ve burada yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri ile diğer etkinlikleri ele aldık. Aşağıda ise bu medresede yapılan mantık eğitimini inceleyeceğiz.

3.2. NORŞİN MEDRESELERİNDE MANTIK EĞİTİMİ

Medreselerde alet ilimleri içerisinde yer alan mantık eğitimi 'sarf, nahiv, belâgat' gibi diğer alet ilimlerinin eğitimi verildikten sonra yapılmaktadır. Norşin, Bitlis medreselerini kendimiz gözlemleyerek ve ülkemizin pek çok yerinde bulunan medreselerdeki seydalar ile yaptığımız telefon görüşmeleri[121] neticesinde medreselerin genelinde 'sarf ve nahiv' öğrenilmeden mantık eğitimi verildiğini söyleyebiliriz. Bitlis ve Norşin medreselerinde sıra kitapları içerisinde yer alan *el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmi)* eserinden sonra mantık eğitimi verilmektedir. Ayrıca bazı medreselerde *el-Behcetü'l-Mardiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (Suyûtî)* eserinden sonra da mantık eğitimi verilmektedir. Yukarıda sıra kitaplarını gösteren tablo incelendiğinde iki eserin 'sarf ve nahiv' konularını öğrenmek için okunulan son kitaplar içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu durum bize gramer ve dilbilgisini öğrenmeyen bir öğrenciye mantık eğitimi verilmediğini açıkça göstermektedir. Yani bir öğrenci medresede geçirdiği ortalama 4-5 yıllık eğitimin ardından mantık eğitimi alabilmektedir.

Anlatım metoduna dayalı olan medrese eğitiminde 4-5 yıllık sarf ve nahiv eğitiminden sonra alınan mantık eğitimi yeterli olmadığını düşünüyoruz. Medrese

[121] Yaşları 25-50 arasında farklı illerde ve aynı il içerisinde farklı medreselerde eğitim veren birden fazla molla ile görüşme yapılmıştır.

içerisinde bulunduğumuz süre zarfında katıldığımız mantık derslerinde de bu durumu gözlemleyebildik. Derslerde genellikle hoca, öğrencilere çeşitli sorular sorarak onların derse katılımını sağlamaya çalışmakta ve geçmiş derslerin konularıyla bağlantılar kurarak öğrenciye tekrar metodu uygulanmaktadır. Ayrıca konu içerisinde bulunan önermeler dışında öğrencilerin güncel örnekler üzerinden önermeler kurmaları veya kıyas yapmaları sağlanmaya çalışılmaktadır. Öğrencilerin eğitimlerini daha verimli kılmak ve mantık eğitiminden daha iyi istifade etmelerini sağlamak amacıyla hoca, çoğu zaman dersi Türkçe anlatmaya çalışmaktadır. Zaman zaman Kürtçe konuşulsa da verilen örnekler, kurulan önermeler genellikle Türkçedir. Ancak bu durumun da öğrencilerin mantık eğitimlerini verimli kıldığı pek söylenemez.

Norşin medreselerinde mantık eğitimi bireysel olarak öğrencilere verildiği gibi grup halinde de verilmektedir. Yukarda izah edildiği üzere mantık eğitimi belirli bir sıra kitabından sonra okutulduğu için mantık eğitimi alan öğrenci sayısı da fazla değildir. Norşin Şeyh Muhammed Masum medresesinde 6-7 öğrenci, Şeyh Muhammed Hafit medresesinde ise 5 öğrenci mantık eğitimi almaktadır. Bunlardan da iki veya üç kişi beraber diğer öğrenciler ise bireysel olarak mantık eğitimi almaktadır.

Mantık derslerini alan öğrencilerde, tıpkı diğer öğrenciler gibi okuma salonuna gitmektedir. Kendilerinden daha üst kitapta olan bir öğrenci varsa onunla aldığı dersin müzakeresini yapar. Kendilerinden daha üst kitapta okuyan öğrenci yoksa medresede bulunan farklı bir hocayla da müzakere yapabilmektedirler. Yapılan müzakereler sonrasında öğrenci almış olduğu ders ile ilgili şerh ve haşiyeleri bularak onları inceleyip kendi başına veya aynı dersi alan arkadaşları ile mütâlaa eder. Mantık eğitimi alan bir öğrenci kendisi ile yaptığımız konuşmada bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"...Aldığımız ders sonrasında okuduğumuz kitap üzerine yazılmış olan haşiyeleri biz mantık okuyan öğrenciler kendi aramızda mütâlaasını yapıyoruz. Mesela, Kavl-i Ahmed üzerine yapılmış olan Kara Halil haşiyesi, Abdullah Haydar'ın haşiyesi gibi eserleri biz kendimiz okuyoruz. Bunlar bizim ders programımızda yani sıra kitapları arasında yoktur. Ancak okuduğumuz sıra kitapları arasında anlamadığımız bir konu olduğunda bu haşiyelerden o konulara bakıp anlamaya çalışıyoruz.*" Bu sözlerden de anlaşıldığı

üzere mantık eğitimini alan öğrenci, yardımcı kaynakları inceleyerek dersini daha iyi anlamaya ve kavramaya çalışmaktadır. Yine mantık okuyan diğer öğrenciler ile ders halkası oluşturup beraber mütâlaa yaptıklarını ve mütâlaayı yapmanın önemini açıklamaktadır.

3.2.1. Norşin Medreselerinde Mantık Eğitiminin Önemi

Norşin medreselerinde mantık eğitimi, seydaların bu ilme atfettikleri değere dayalı olarak oldukça önemli görülmektedir. Medreselerde ilimlere karşı olan tutum ve davranışları şekillendiren en büyük etken seydalardır. Bir medresede mantık ilminin önemli veya önemsiz kılınması tamamen seydaların keyfiyetine kaldığını ifade edebiliriz. Kendisiyle görüştüğümüz müderrislerden Molla Abdüsselam Işık durumu şöyle ifade etmektedir: "*Benim yanımda okuyan öğrencilerin mantık ilmine ilgileri ve rağbetleri vardır. Ben medreseleri gezmiyorum, ben sadece kendi işime bakıyorum. Benim şahsım olarak kendi okuduğum medreselerde mantık okumalarında fazlalaşma var. Ben mantık okumalarını azaltmaktan ziyade arttırırım. Ancak diğer medreseleri gezmediğim için bunu bilemiyorum"* diyerek kendisinin mantık ilmine önem verdiğini ve mantık eğitimi alan öğrencilerinin de mantığa ilgilerinin yüksek olduğunu ifade etmektedir. Onun bulunduğu medreselerde mantık okumalarını arttırarak, öğrencilerini de mantık ilmine karşı teşvik ettiği sözlerinden anlaşılmaktadır. Kendisinin bulunmadığı medreselerde seyda ve öğrencilerin mantık ilmine verdikleri değerin değiştiğini sözleriyle bizlere ifade etmektedir.

Mantık eğitimi alan öğrencilerle yaptığımız görüşmelerden birinde ise seydalarının mantık eğitimine karşı tutum ve fikirlerinin ne olduğu sorduk. Konuyla ilgili görüştüğümüz bir öğrenci diğer medreselerde bulunan seydaların mantık hakkındaki düşüncelerini bilmediğini ancak kendi seydalarının mantığa bakışının olumlu olduğunu şöyle ifade etmektedir: "*Hocamız bize Suyûtî, Molla Câmi ve Kavl-i Ahmed kitaplarını okumayan birisinin ilmine güven olmayacağını çoğu zaman söylemektedir. Hatta hocamız sıra kitapları içerisinde yer almamasına rağmen diğer mantık kitaplarını okuduğumuzda zorlanmamamız ve onlar için bir mukaddime olsun diye Ebû Zeyd*

Abdurrahmân el-Ahdarî'nin Süllemü'l-mürevnak fî ilmi'l-mantık adlı eserini okutup ezberlettirdi. Daha sonra sıra kitapları içerisinde yer alan mantık eserlerini okutmaya başlattı" diyerek seydalarının medrese müfredatlarında önemli bir yere sahip olup nahiv içerikli olan *Suyûtî* ve *Molla Câmi* eserleri ile mantık eserlerinden *Kavl-i Ahmed'*i bir tutması mantık ilmine verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. Aynı zaman da kişinin ilmi bir derinliğe sahip olması için bunları okuması gerektiğini ve bunları okumayan birinin ilmine güvenilemeyeceğini ifade etmesi mantık ilmine verdiği önemi göstermektedir diyebiliriz. Aynı seydanın öğrencilerine medrese sıra kitapları içerisinde yer almayan *Süllemü'l-mürevnak fî ilmi'l-mantık* adlı mantık eserini okutup ezberletiyor olması mantık ilmine verilen bir başka önemi göstermektedir.

Rahmetli Seyda Molla Abdülkerim Çevik'te mantık ilmine verdiği önemi şu şekilde ifade etmişti: "*...Mantık ilminin medreselerde okutulması çok önemlidir ve kesinlikle okutulmalıdır. Çünkü bir insan mantık okumazsa kelam, münazara ve fıkıh usulünü anlamakta zorluk yaşar. Mantık ilmini okuyan ve bilen birisi ise bu ilimleri daha iyi anlar. Bundan dolayı bütün ilimleri anlayabilmek için mantık ilmini okumak gerekir. Eğer bu ilmi bilemezsek nahiv, sarf ve diğer ilimlerde de her zaman bir eksiklik olur."* Bu sözleriyle mantık ilminin diğer ilimleri öğrenme ve kavramada büyük bir katkısı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca mantık eğitimi almayan bir öğrencinin eğitim sürecinde alacağı diğer dersleri anlayabilmekte zorluklarla karşılaşacağını vurgulamaktadır. Mantık ilminin öğrencilerin hem eğitim hayatlarına hem de sosyal yaşamlarına katkısı olacağına, bundan dolayı medreselerde mantık ilminin okutulması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Seydaların mantık eğitimi verirken kullandıkları metotlar da mantık ilmini önemli kılmaktadır. Bilhassa ders esnasında veya sonrasında öğrenci tarafından sorulan sorunun seyda tarafından tatmin edici bir şekilde cevaplanmasının mantık eğitiminin önemini arttırmaktadır diyebiliriz. Bu konu ile ilgili kendisiyle görüştüğümüz bir öğrenci seydaların mantık ilmini medresede ve öğrencilerin nezdinde daha önemli kılmasını şöyle ifade etmektedir: "*Bizim bir hocamız vardı Molla Muhammed. O, mantık ve felsefe kitaplarını uzun uzun okumuştu. Bazen ona ve diğer mollalara aynı soruyu sorup*

cevaplarını karşılaştırdığımda diğer mollaların cevaplarına itiraz edebildiğimi fark edebiliyordum. Ancak Molla Muhammed'in cevaplarında itiraz edemiyordum. Çünkü anlatışıyla bana itiraz edebileceğim bir şey bırakmıyordu. Hatta bazen yanımda Kur'an-ı Kerim okuyup anlam verdiğinde tefsire bakardım inanın o tefsir kitaplarından daha iyi anlam veriyor ve açıklıyordu. Çünkü onun söylediği akla ve mantığa daha iyi oturuyordu" diyerek mantık ilmini iyi öğrenmiş hocanın sorulan sorulara kişiyi tatmin edecek düzeyde cevaplar verdiğini ve hocanın böylelikle kendisine itiraz edilebilecek bir şey bırakmadığını belirterek mantık ilminin önemini vurgulamaktadır. Mantık ilminin önemini arttıran bir başka durumun ise hocanın dersi anlatması ve öğrenciye bunu daha iyi kavratabilmesi olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmalarımız neticesinde bu olumlu tavrın bütün medreseler için geçerli olmadığını belirtmek isteriz. Bitlis ilinde bulunan bazı medreselerde mantık ilmine önem verilmediğini ve geleneğe bağlı kalınarak sadece yüzeysel olarak okutulduğunu ifade edebiliriz. Mantık eğitiminde zayıflık olması hem seyda hem de öğrenci kaynaklı olabilmektedir. Ayrıca medreselerde sadece mantık değil diğer ilimlerde de bir zayıflığın oluşmuş olduğunu konu hakkında kendisiyle görüştüğümüz Molla Abdülkerim Çevik'in şu açıklamaları özetler mahiyettedir: "*Medreselerde neredeyse bütün okutulan ilimlerde bir zayıflık oluşmuştur. Bu durum mantık ilminde de vardır. Öyle ki bizim dönemimizde biz beş saate yakın bir süre Kavl-i Ahmed ve Fenârî mütâlaası yapardık. Şimdiki öğrenciler ise iki saat mütâlaa yapıyorlar ve biz mütâlaamızı doğru yaptık diyorlar"* sözleriyle günümüzde medreselerde eğitim gören öğrencilerin daha az ders çalıştıklarını böylelikle öğrencilerin medresede okudukları ilimlere eskisi kadar özen göstermediklerini ifade etmektedir. Aynı durumun mantık ilmi içinde geçerli olduğunu, öğrencilik dönemlerinde aldıkları dersleri kavramak için harcadıkları süreyle şimdiki öğrencilerin almış oldukları dersi kavramak için harcadıkları sürenin yarıya indiğini bundan dolayı mantık eğitiminde de büyük bir zayıflığın oluştuğu belirtilmektedir.

Bitlis medreselerinde bulunan seyda ve öğrencilerle yaptığımız görüşmeler neticesinde edindiğimiz bilgiler kendisiyle görüştüğümüz Molla Abdülkerim Çevik'in bize aktarmış olduğu gibi, medreselerde sadece mantık ilminde değil diğer ilimlerde de

bir zayıflık oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca Bitlis Bölgesinde bulunan bazı medreselerde teberrüken mantık eseri okutulmakta olduğu bilgisine ulaştık. Bu durum mantık ilmine verilen önemin zayıflığını bizlere açıkça göstermektedir. Şunu da belirtmek isteriz ki her ne kadar Bitlis bölgesinde bulunan medreselerde teberrüken mantık eserleri okutuluyor olsa da seydaların yaklaşımlarına bağlı olarak bu durumun değişme göstermekte olduğunu söyleyebiliriz.

3.2.2. Norşin Medreselerindeki Seydalar Açısından Mantık Eğitiminin Amacı

Norşin medreselerinde bulunan hocalar ile mantık eğitiminin amacı hakkında farklı zamanlarda konuşmalar yaparak çeşitli sorular sorduk. Bu yaptığımız konuşmalar sonucunda hocaların mantık eğitimini vermelerinde üç amaçlarının olduğunu tespit ettik. Bu amaçlar şunlardır:

1. Amaçlardan birincisi, mantık ilmi öğrencilere öğretilerek, medresede okutulan eserlerde mevcut olan ibareleri daha iyi anlamalarını sağlamaktır. Bu konuyla ilgili durumu Molla Abdülkerim Çevik şu sözleri ile açıklamaktadır: "*Malumunuzdur ki bütün ilimlerde kullanılan bir dil, üslup vardır, edebiyatçıların dili ayrıdır, sosyologların dili ayrıdır. İnsan ilimden daha ziyade o ilmin diline, kavramlarına daha çok alışıyor. Esasen mantık ilmi, kelam ve fıkıh usulü gibi ilimlerde ibareler olarak karşımıza çıkıyor ve baktığımızda hemen orada mantığın bir kaidesinin geçtiğini görebiliyoruz. Özellikle fıkıh usulünde karşımıza daha çok çıkmaktadır. Mantık okumayan insan bu ibareleri anlamakta sıkıntı çekmektedir.*" O, her ilmin kendine has bir dili olduğunu ve öğrencilere kavratmaya çalıştıkları şeyin de bu olduğuna değinmektedir. Aynı zamanda mantık eğitiminin öğrencilere diğer kitapları okurken mantığa dair bir kaideyi gördüklerinde orada yer alan ibareyi daha iyi anlamaları için fayda sağlamakta olduğunu ifade etmektedir. Bilhassa kelam ve fıkıh usulü gibi ilimlerde mantık eğitiminin faydası olduğunu ve mantık kaidelerinin bu ilimlerde karşılarına çıktıklarına değinmektedir.

Kendisiyle aynı konu hakkında konuştuğumuz Molla Abdüsselam Işık da Abdülkerim Çevik'in görüşlerine benzer ifadeler kullanarak durumu şu şekilde izah etmektedir: "*Bizim şu anda mantığı okumamızın amacı kitaplarda, tefsirlerde geçen bazı mantık kurallarıyla söylenen manalar, ibareleri daha iyi anlayabilmek içindir. Mesela; İmam er-Râzî'ye göre: "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu."*[122] *Ayeti kerimesi tevhit delilli bir kıyası istisnaidir. Bu kıyası istisnaiyi de anlamak için mantık okumamız gerekmektedir."* Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere mantık eğitiminin verilmesinin birinci amacı öğrencinin okuduğu ibareyi daha iyi kavraması ve okunulan ibare içerisinde bir mantık kuralı varsa onu görebilmesidir. Nitekim medreseler içerisinde en genel kanaat, mantık ilmini iyi anlayan bir öğrencinin tefsir, fıkıh, kelam gibi ilimlerle ilgili kitapları okuduğu zaman ibareleri daha iyi anlamasına yardımcı olacağıdır.

2. Mantık eğitiminin medreselerde okutulmasının ikinci amacı ise öğrencilerin kendi hayatlarında mantık kurallarını uygulayabilmelerini sağlamaktır. Böylelikle mantık öğrencilerin söz ve fiillerinde tutarlı olmasını ve zihinlerini hatalardan korumasını sağlamaya yardımcı olacaktır.

Molla Abdüsselam Işık bu amacı gerçekleştirmek istediğini şu sözleriyle belirtmektedir: *"Öğrencilere mantığı okutarak tutarlı olmalarını sağlıyorum. Bunu da öğrencilerin bilinçaltına yerleştirerek onlara yaptırıyorum. Öğrenciler konuşurken mantık kaidelerini kullanarak konuşmalarını sağlamaya çalışıyorum. Mantık okumayan öğrencilerime de mantıksal konuşmayı ve net konuşmayı öğretiyorum. Çünkü insan tutarlı konuştuğu zaman zihinde kendini ona göre düzenleyip tutarlı konuşur."*

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Molla Abdüsselam Işık, mantık eğitimi ile öğrencilerin tutarlı olmalarını sağlamaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra o mantık eğitimi görmeyen öğrencilerin de konuşmalarını düzelterek mantığı söz ve davranışlarında uygulamalarını sağlamaya çabalamaktadır. Böylelikle onun mantık

[122] **Kur'an-ı Kerim**, Enbiyâ suresi 21/22.

eğitimi için bir alt yapı hazırlamaya çalışmakta olduğu söylenebilir. Bu yöntemi sayesinde mantık okumaya gelen öğrencilerinin mantık eğitimi gördükleri zaman öğrendikleri kuralları daha iyi anlamalarına yardımcı olduğunu söylemektedir. Bu durumunda mantık eğitiminin bir başka amacını gerçekleştirmek olduklarını söyleyebiliriz.

3. Mantık eğitiminin medreselerde verilmesinin seydalar açısından üçüncü amacı ise geçmişten günümüze kadar mantık eserlerinin okunmasına yönelik geleneğin korunmasıdır. Bu geleneği sürdürme amacıyla mantık eserlerini okutmaları tespit edebildiğimiz kadarıyla son amacı oluşturmaktadır. Bu konuyla ilgili Seyda Baha Mutlu şu sözleriyle durumu bize açıklamaktadır: "*Gazzâlî'nin etkisiyle okunmaya başlanan mantık ilmi, medreselere hariçten dâhil edildiğinden dolayı medreselerin ders müfredatlarına sonradan eklenen ve kendilerinden olmayan ilimlere karşı bir ön yargıları bulunmaktadır."* Bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere medreseler kendilerine sonradan dahil olan ilimlere karşı bir direnç göstermektedir. Bu yüzden bazı mollalar mantığı ayrıntılı bir şekilde anlatıp öğretmekten ziyade sadece bir geleneği ifa ettiklerini ifade edebiliriz.

Mantık ve felsefe gibi ilimler medreselere sonradan dahil edildiği için çok okutulmak istenmemektedir. Daha önceki yıllarda medrese müfredatında yer alan felsefe derslerinin günümüz medreselerinde okutulmuyor olması bunun ispatı niteliğindedir. Mantık ilmi hakkında yazılmış olan bazı eserlerin medreselerde teberrüken okutuluyor olması ileride mantık ilminin de medrese müfredatlarından kalkabileceğine işaret ettiğini göstermektedir.

3.2.3. Norşin Medreselerindeki Öğrenciler Açısından Mantık Eğitiminin Amacı

Norşin medreselerinde bulunan öğrenciler ile hocaların mantık eğitimleri hakkındaki görüşleri aynıdır. Mantık eğitimi alan öğrencilerin çoğu mantık ilminin ibarelerini daha iyi anlayabilmek için okutulduğunu kendileri de bu amaçla mantık

eğitimini aldıklarını ifade etmektedirler. Kısaca ifade etmek gerekirse öğrencilerin çoğunun mantık eğitiminin amacı hakkında kendilerine ait bir düşünceleri olmadığını ve öğrencilerin görüşlerinin seydaların düşünceleriyle paralel olarak ilerlediği söylenebilir.

Nitekim mantık eğitimi alan bir öğrencinin kendi ifadesi şöyledir: "…*Mantık ilminin ibareleri anlamamız açısından fayda sağlayacağı söylenilmektedir. Ben henüz böyle bir fayda ile karşılaşmadım ancak ileriki zamanlarda konular zihnimde tam oturmaya başladığında bu fayda ortaya çıkacaktır. Seydamız bunun faydasını zaman ilerledikçe göreceğimizi bize söylemektedir."* Bu durum öğrencinin mantık eğitiminin henüz kendisine ibareleri daha iyi anlamada bir fayda sağlamadığını ortaya koymaktadır. Ancak ilerleyen süreçlerde veya mantık eğitimini tamamladıktan sonra faydasının ortaya çıkacağına inandığını söyleyebiliriz. Öğrencinin mantık eğitiminin kendisine sağlayacağı fayda hakkındaki sözleri seydaları ile aynı fikirde olduğunu göstermektedir.

Mantık eğitimi alan bir başka öğrenci ise kendisinin *el-Behcetü'l-Mardiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (Suyûtî)* ve *el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmi)* kitaplarının bazı ibarelerinin çok zor olduğunu ve bir defa okumada anlayamadığını, ancak mantık eğitimi gördükten sonra aynı ibareleri bir defa okumada daha iyi anladığını söylemektedir. Ancak bunun mantık eğitimini okuduğundan mı yoksa daha çok ibare okuyup geliştiğinden mi olduğunu bilmediğini şu şekilde ifade etmektedir: "*...Ben el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmi) kitabından sonra hocamızın bize sıra kitapları içerisinde olmadığı halde ezberlettiği Süllemü'l-mürevnak fî ilmi'l-mantık* ile *Muğni't-Tullâb'ı okudum. Hemen bu kitapları okumamdan sonra böyle bir gelişme göstermiş olmam mantık okuduğumuzdan dolayı ibareleri daha iyi anladığım kanaatini daha çok arttırıyor. Öyle ki bu durumu anlattığım hocamda mantığın zihni açtığını ve ibareleri daha iyi anlamamıza faydası dokunduğunu söyledi."* Öğrencinin bu görüşü ibareleri daha iyi anlamasının mantık eğitimi sayesinde olmuş olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Öğrencinin durumundaki ilerlemenin ve ibareleri daha iyi anlamaya başladığını belirtmesi seyda ile aynı fikrin dışına çıkamadıklarını açıkça göstermektedir.

Mantık eğitiminin öğrenciler açısından bir başka amacı ise mantığın zihni açık bir hale getirerek diğer ilimleri anlamalarını kolaylaştırmak olduğunu ifade edebiliriz. Bu durum sadece ibareleri daha iyi anlamak için değil medresede okuyacakları asli ilimleri de daha iyi kavrayabilecekleri noktasındadır. Mantık eğitimi görmekte olan bir öğrenci bu durum için şunları söylemektedir: "…*Mantık ilminin faydasının fıkıh usulü ve hadis usulünde olacağını düşünmüyorum. Ancak akaid ve tefsir ilminde olabileceğini düşünüyorum. O da sadece kıyas konusunun faydasının olacağını düşünüyorum. Daha tefsir okumadığımız için henüz o faydayı görmedim."* Bu ifadeye göre öğrenci, usul ilimlerinde mantık eğitiminin pek faydasının olmayacağını ancak medrese eğitimlerinin ilerleyen süreçlerinde diğer ilimleri anlayabilmelerine fayda sağlayabileceği kanaatindedir.

Yapmış olduğumuz röportajlar sonucunda öğrenciler için mantık eğitimi görmenin ilk amacı okudukları ibareleri anlamak olduğunu görmekteyiz. İkinci sırada ise medresenin asli ilimleri olan 'tefsir, fıkıh, kelam, hadis' gibi kitapları okuduklarında bunları daha iyi anlayabilmeleri amacı gelmektedir. Ancak onlar mantık ilmini günlük ve diğer hayatlarında kullanmayı düşünmemektedirler. Bu durum öğrencilerin mantığa çok dar bir açıdan yaklaştıklarını göstermektedir.

Yukarıda seydaların ve öğrencilerin mantık ilmindeki amaçlarının neler olduğunu açıkladık. Aşağıda da mantık ilminin İslâm dünyasında yer edinmesinde büyük katkısı olan Fârâbî, İbn Sînâ ve kendisinden sonra medreselerde günümüze kadar mantık ilminin okutulmasına vesile olan Gazzâlî'nin mantık ilminin amaçlarına yönelik düşüncelerini aktaracağız. Bu düşüncelerden hareketle seyda ve öğrencilerin bu mantık amaçlarıyla uyuşan ve uyuşmayan kısımlarını karşılaştırma gayretinde bulunacağız.

Fârâbî mantık ilminin amacının, zihnin inandığı herhangi bir hüküm karşısında gerçek mi yoksa yanlış mı olduğunu ayırt edebilecek gücü kazandırarak zihni hatadan

korumak ve ayırt etme gücünü kazandırmaya sevk edecek bütün şeyleri tarif edebilmesini sağlamak olduğunu ifade etmiştir.[123]

İbn Sînâ ise mantık ilminin amacını, kurallarına uyulduğu takdirde insan zihninde var olan bilgilerden, var olmayan bilgilere geçiş işlemlerinin, bu bilgilerin durumlarının, bu geçişin sıralamasının doğru bir şekilde olarak kişiyi yanlışa düşmekten koruyacak sistematik bir aletin insanda bulunması şeklinde açıklamıştır.[124]

Gazzâlî ise mantık ilmini öğrenmenin iki amacı olduğunu belirtir: Bunlardan birincisi, kişinin düşünme ve akıl yürütmenin yollarını, kıyası, çıkarımların yapılış yöntemlerini öğrenerek zihninin yanlış bir sonuca götürmemesini sağlamaktır. İkincisi ise, fıkhî konulardaki akıl yürütmenin, aklî konulardakinden tamamen farklı olmadığını dolayısıyla mantığın her ilme uygulanabileceğini, sadece öncüllerin değişebileceğini göstermeye çalışmaktır.[125]

Yukarıda yer vermiş olduğumuz İslâm düşünürlerinin mantığın amacının ne olduğu ile ilgili ifadelerinden anlaşılacağı üzere mantığın amaçlarından biri kurallarına uyulduğunda zihni hatadan korumasıdır. Bu amaç seydalar açısından öğrencilerin ulaşmalarını istedikleri ve öğrencilerin de ulaşmak istedikleri bir amaç olarak kabul edilebilir. Mantığın amaçlarından bir diğeri ise, Gazzâlî'nin mantığı öğrenmenin başta fıkhî konular olmak üzere diğer ilimlerin tamamında uygulamasının yapılabileceği düşüncesidir. Medresede bulunan seyda ve öğrencilerden bir kısmı bu amacı gerçekleştirebilmek için mantığı öğrenmeye çalışmaktadırlar. Bilhassa bazı öğrenciler fıkıh konusunda mantık ilkelerini uygulayabilmeyi istemektedir. Seydalar da mantık eğitimi verirken bu amacı gözetmektedir. Ancak bir öğrencinin bu amaca ulaşabilmesi için uzun yıllar mantık eğitimi ile uğraşı gerekmektedir. Diğer taraftan yukarıda İbn

---

[123] Ebû Nasr el-Fârâbî, **Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele fi'l-Mantık**, Yaşar Aydınlı (Çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 78.

[124] İbn Sînâ, **el-İşârât ve't-Tenbîhât**, Ömer Türker, Yaşar Aydınlı ve Ekrem Demirli (Çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 2. ; İbn Sînâ, **Kitâbu'ş-Şifâ Mantığa Giriş**…, s. 10-12.

[125] Ebû Hâmid el- Gazzâlî, **Mi'yâru'l-İlm**, Ali Durusoy ve Hasan Hacak (Çev.), TYEKB, İstanbul 2013, s. 29-32.

Sînâ'nın da ifade ettiği, mantığın "kurallarına uyulduğu takdirde insan zihninde var olan bilgilerden, hazır olmayan bilgilere geçiş"i sağlayan bir alet olması yönünden ne seydalar ne de medresedeki öğrenciler bahsetmektedir. Bu durum onların mantığa bakış açılarının sınırlı olduğunu göstermektedir denilebilir.

3.2.4. Norşin Medreseleri Mantık Eğitiminin Diğer İlimlere Uygulanışı

Bilindiği üzere mantık bir alet ilmi olup, diğer ilimlere uygulandığı zaman doğru ve geçerli bilgi elde edilebilir. Aksi taktirde elde ettiğimiz bilginin doğruluğundan emin olamayız. Bu nedenle mantık diğer ilimlere uygulanmak için öğrenilmelidir.

Mantık ilminin diğer ilimlere uygulanması noktasında kendisiyle görüştüğümüz Seyda Molla Abdülkerim Çevik konuyla ilgili şunları ifade etmektedir: "…Ç*alışkan ve zeki bir öğrenci bunu yapabilir. Ancak bunu yapabilecek noktaya gelmesi için düzenli bir şekilde okuyor olması gerekir. Bu durum tıpkı fıkıh usulü okuyan birisinin Kur'an-ı Kerim ve Hadisten hüküm çıkaramıyor oluşu gibidir. Çünkü bunu yapmak çok ağır ve zor bir iştir. Sonuçta mantık ilmi bir alettir. Öğrenci bu aleti çok iyi anlayıp kavramadan diğer ilimler üzerinde uygulamasını yapamaz. Öğrenci çok zeki ve üretkense bazı istisnalar olabilir."* O, bu sözleri ile mantık ilminin diğer ilimlere uygulanmasının zor olduğunu ve bunu yapmak için ciddi bir çalışma gerektiğini ifade etmektedir. Mantık ilminin bir alet olduğunu ve kişinin elinde bulunan aleti kullanabilmesi için iyice ustalaşması gerekmektedir. Kendilerine verilen dersi iyi kavrayan ve düzenli çalışan öğrencilerin kendilerine eğitimi verilen aleti, diğer ilimlere uygulamada başarılı olabileceklerini ifade etmektedir. Ancak biz medresede eğitim gören öğrencilerin medresenin asli ilimlerine mantık kaidelerini uygulayamadıklarını gözlemledik.

Bunun nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Öğrenci mantığın zihni daha açık bir hale getireceğini düşündüğünden mantık ilmini okumaktadır.

2. Öğrenci mantık ilmini, okumuş olduğu veya ilerde okuyacağı ibareleri daha iyi anlayabilmesinde fayda sağlayacağına inandığı için okumaktadır.

3. Mantık ilmi ile ilgili okunan kitaplar medrese sıra kitapları içerisinde yer aldığından zorunlu olarak okunmaktadır.

4. Öğrenci okuduğu mantık kitaplarından sadece mantığın kurallarını öğrenmektedir.

5. Öğrenci mantığı uygulayarak sahip olduğu bilgilerden geçerli bir şekilde yeni bilgileri nasıl edineceğini bilmemektedir. Daha doğrusu mantığı bu amaçla öğrenmemektedir. Hâlbuki mantığın asıl amacı budur. Yeni bilgilere ulaştırmaktır.

Nitekim medrese sıra kitaplarını tamamlayıp icazet almayı bekleyen bir öğrenci mantık ilminin diğer ilimlere uygulanamama nedenini şu sözleriyle ifade etmektedir: "*…Ben mantık kitaplarından Süllemü'l-mürevnak fî ilmi'l-mantık, Muğni't-Tullâb, el-Fevâ'idu'l-Fenâriyye (Fenâri) ve Kavl-i Ahmed'i beraber olarak sonrasında da Şerhu'ş-Şemsiyye kitaplarını okudum. Bu kitaplardan ilk ikisi bize sadece kaideleri, Fenâri ve Kavl-i Ahmed ise bir yanlış varsa nasıl itiraz edilir veya bu yanlış nasıl düzeltilir ile nahiv ibareleri üzerinde durmaktadır. Örneğin; Muğni't-Tullâb bana sadece kaideler ve kısımlarının neler olduğunu açıklıyor. Tamamda ben kaideleri ne yapacağım? Bunu nasıl kullanacağım? Bunları bize anlatmıyor bundan dolayı da biz bu ilmi fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde uygulayamıyoruz.*" Öğrencinin bu ifadelerine göre mantık kitaplarının sadece kuralları öğrettiğini düşüncesi hakimdir. Ancak mantık kitaplarında kaide ve kuralların diğer ilimlere nasıl uygulanacağı anlatılmamaktadır. Aynı zaman da bu durum hocalar tarafından da öğretilmediği için mantık ilmini gereği gibi kullanılmamaktadırlar.

Bir başka öğrenci ise mantık eğitimini ilk almaya başladıklarında, konuları iyi anlamaları gerektiğini bunun Kur'an-ı Kerim ve hadisleri anlamalarını sağlamada katkıda bulunacağını söylediklerini ifade etmektedir. Ancak kendisinde herhangi bir değişme olmadığını şu şekilde aktarmaktadır: "*...Ben mantık okudum ve bu durum değişmedi. Herhalde sorun bende, ben anlamıyorum. Îsâgûcî'yi yine okuyorum bana*

diyor ki terimler bahsi var, kaideler var, kıyas var, netice var. Bakıyorum, okuyorum yine fayda alamıyorum. Sonradan fark ettim ki bizim okuduğumuz sadece terimleri öğrenmektir. Hepsini ezberliyor ve öğreniyoruz ancak sadece terimleri öğrenmekten de ilim beklemek vicdansızlık olur. Biz bu terimleri öğrendik ancak tatbik etmede başarılı olamadık." Öğrenci bu sözleriyle mantık ilmini diğer ilimlere neden uygulayamadığını ve neden başarısız olduğunu ifade etmektedir. Bunun nedenini ise aldığı mantık eğitiminin sadece mantık kurallarını öğrenmek olduğuna bağlamaktadır. Bu kuralları defalarca okumasına hatta ezberlemesine rağmen yine de diğer ilimlere uygulayamamaktadır. Diğer ilimlere pratikte nasıl uygulanması gerektiğine veya öğrenmiş olduğu kuralları kullanarak sahip olduğu bilgilerden geçerli bir şekilde yeni bilgileri nasıl edineceğini bilmemektedir.

3.2.5. Norşin Medreselerinde Okutulan Mantık Eserleri

Norşin medreselerinde okutulan sıra kitaplarının hangileri olduğunu tespit ederek sıra kitapları başlığında vermiştik. Bu başlık altında medresede okutulan mantık kitaplarının mantığın hangi konularını içerdiğini, kitapları tek tek ele alarak içerik olarak kısaca açıklayıp, eserler üzerine yazılmış olan şerh ve haşiyelere de değinmeye çalışacağız.

Eserlerin açıklanmasına geçmeden önce belirtmek isteriz ki bu kitapları okuyan medrese öğrencilerinin birçoğu, bu kitapları tam isimleriyle değil kısaltılmış isimleri ile bilmektedir. Bundan dolayı bizde her başlık altında kısaltılmış isimleri zikredeceğiz.

3.2.5.1. er-Risâletü'l Esîriyye

Esîru'd-din el-Mufaddal b. Ömer b. el-Mufaddal el-Ebherî es-Semerkandî tarafından yazılmıştır. Eserin tam adı *er-Risâletü'l Esîriyye* olsa da *Îsâgucî* ismiyle

şöhret bulmuştur.[126] Bu eser İslâm ilim dünyasında, medreselerde en çok tanınan, bilinen, okunan eserlerin başında gelmektedir. Eser 15 sayfadan oluşmaktadır.

Ebherî'nin kaleme almış olduğu "*Îsâgucî"* diye tanınan eseri hem Porphyrios'un hem de Fârâbî ve İbn Sînâ gibi mantıkçıların *Îsâgucî'*lerinden farklılıkları mevcuttur. Esîru'd-din el-Ebherî bu eserinde kısa ve özet dahi olsa beş tümelden önermelere, kıyastan beş sanata mantığın tüm konularına değinerek klasik mantığın tam bir özetini yapmıştır. Nitekim Molla Fenârî de şerhinde Esîru'd-din el-Ebherî'nin *Îsâgucî*'sinin beş bölümden (bab) oluştuğunu ifade etmektedir.[127] İlk bölüm *Îsâgucî* yani beş tümel, ikinci bölüm kavli şarih yani tarif; üçüncü bölüm önermeler ve hükümleri, dördüncü bölüm kıyas, beşinci bölüm de kıyasın maddesi yani beş sanattır.[128]

Eser üzerine çok sayıda şerh yapılmış olup Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye'*si ile Zekeriyyâ b. Muhammed el-Ensârî el-Kâhirî'nin *el-Muttala'* adlı şerhi bunların en meşhurlarındandır. Fenârî'nin şerhi üzerine yapılan hâşiyeler arasında Kul (Kavil) Ahmed diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. Hıdır'ın şerhi *Kavl-i Ahmed* ve Burhâneddin b. Kemâleddin b. Hâmid'in *el-Fevâ'idü'l-Burhâniyye'si* önemlidir.[129]

Bu eser günümüzde ayrı ayrı Hüseyin Sarıoğlu, Murat Nergis, Talha Hakan Alp, tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ferruh Özpilavcı ise bu eseri hem Türkçe tercüme etmiş hem de şerh yapmıştır.

3.2.5.2. Muğni't-Tullâb

Eser Muhammed b. el-Hâfız Hasan el-Mânîsâvî tarafından yazılmıştır. Eser, *er-Risâletü'l Esîriyye* yani *Îsâgûcî* diye bilinen kitabın şerhidir. Eser 104 sayfadır.

---

[126] Uğur Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetname Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt 2016, s. 152.

[127] Ferruh Özpilavcı, **Ebherî Îsâgucî ve Şerhi**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 16-17.

[128] Hamdi Ragıp Atademir, "Porphrios ve Ebherî'nin İsagoci'leri", **A. Ü. D. T. C. F. D**., Ankara 1948, C. 6., S. 5., s. 464.; Özpilavcı, **Ebherî Îsâgucî ve Şerhi**…, s. 16-17.

[129] Abdülkuddüs Bingöl, "*Îsâgucî*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, C. 22, s. 488.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde; Tasavvurâtın ilk unsurlarından bahsedilmektedir. Bunlar, beş tümel diye bilinen; cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti konusundan oluşmaktadır.

İkinci bölümde; Tasavvurâtın gayesinden bahsedilmektedir. Bunlar, kavli şarih kısmıdır. Kavli şarih'te kendi içerisinde dört kısma ayrılmaktadır: hadd-ı tam (tam özsel tanım), hadd-ı nakıs (eksik özsel tanım) , resm-i tam (tam ilintisel tanım), resm-i nakıs (eksik ilintisel tanım) başlıkları içerisinde açıklanmaktadır.

Üçüncü bölümde; Tasdikâtın ilk unsurlarından bahsetmektedir. Bunlar, kaziye, aks/döndürme ve tenakuz konularından oluşmaktadır.

Dördüncü bölümde ise, Tasdikâtın gayesinden bahsedilmektedir. Bunlar, surete göre kıyas ve maddeye göre kıyas konularıdırlar. Yazar, surete göre kıyası; kıyası iktirani(basit kıyas) ve kıyası istisnai (seçmeli kıyas) olarak ikiye ayırmaktadır. Maddeye göre kıyas ise, usûlü hamse (beş sanat) olarak bilinen, burhan, cedel, hitabet, muğalata ve şiir konularını açıklamaktadır. Yazar eserini bir Hâtime olarak bitirmektedir.

3.2.5.3. İthâfatü't-Tullâb bi-Halli Elfâzi Muğni't-Tullâb

Norşin medreseleri müderrislerinden Abdüsselam Işık hoca tarafından yazılmıştır. Basımı 2014 yılı Mart ayında Hâşimî Yayınevi tarafından yapılmıştır. 144 sayfadan oluşmaktadır.

Eser, yukarda açıklaması yapılan *Muğni't-Tullâb* kitabının haşiyesidir. *Muğni't-Tullâb* eserinin tamamını paragraflar şeklinde açıklamaktadır. Açıklaması yapılan paragrafta bulunan Nahiv kurallarına da değinilmektedir.

Eser, Norşin medreseleri sıra kitapları içerisinde yer almadığından orada belirtmedik, ancak müellif tarafından kendi öğrencilerine okutulmaktadır. Müellif ile yaptığımız görüşmeler sonrasında eseri 15 gün içerisinde, öğrencilerine karışık gelen mantık kurallarını daha rahat anlayabilmeleri için yazmış olduğu bilgisini edindik.

3.2.5.4. el-Fevâdiu'l Fenâriyye (Molla Fenâri)

Şemsuddîn Ebi'l- Fedâil Muhammed b. Muhammed el-Hanefî er-Rûmî el-Fenârî tarafından yazılmıştır. Eser, *er-Risâletü'l Esîriyye* mantık eserleri içerisinde ise *Îsâgûcî* diye bilinen kitabın metninin şerhidir. Eser 65 sayfadır.

Norşin medreselerinde ve Bitlis medreselerinin tamamında *Fenârî* diye bilinen bu eser:

Lafız ve delalet konuları ile başlamaktadır. Daha sonra beş tümel: cins, nev', fasıl, hassa, arazül amme konuları açıklanmaktadır.

Akabinde, "kavli şarih, kaziye ve hükümleri" başlığı altında tenakuz ve aks/döndürme konularından bahsedilmektedir.

"Kıyas" başlığı altında ise burhan, cedel, hitabet, şiir ve mugalata konuları işlenmiştir.

3.2.5.5. Kavl-i Ahmed

Şihâbuddîn Ebi'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır ed-Dımeşkî el-Hanefi el-Umerî (ö.785/1383) tarafından yazılmıştır. *el-Fevâdiu'l Fenâriyye* şerhinin haşiyesidir. Eser *Fenârî* ve *Muğni't-Tullâb* ile aynı konuları ihtiva etmektedir. Eser 92 sayfadan oluşmaktadır. Bu eser Norşin medreseleri başta olmak üzere Bitlis medreselerinin büyük çoğunluğunda *Fenârî* eseri ile beraber okutulmaktadır. *Fenârî*'den okunulan bölüm *Kavl-i Ahmed* eserinden açılarak oradan da tekrar okutulmaktadır. Böylelikle her iki eser beraber okutulmaktadır.

Bu kitabın okutulma amacını kendisine sorduğumuz Seyda Molla Abdüsselam Işık şöyle cevap vermektedir: "…*Bizim için bizim şu anda Kavl-i Ahmed okumamızın nedeni bu kitabın bize bir ibare tarzını öğretmesidir. Bir ibareyi nasıl anlarsın, o ibareye nasıl itiraz edersin şeklinde bir teknik vermektedir. Kavl-i Ahmed'de ibarenin tekniğini öğreniyorsun. Yani bir ibare nasıl anlaşılır? Bunu senin yanındaki veya başka bir kitaptaki anlayışla, mefhumla nasıl karşılaştırırsın? Nasıl tasdik edersin veya itiraz*

edersin bunu nasıl yapacağını öğretmektedir." Bu şekilde vermiş olduğu yanıt, seydanın bu eseri okutma amacının öğrencilerin Arapça ibarelere baktıklarında ibareleri daha iyi anlamalarını sağlamak olduğunu anlamaktayız. Ayrıca bu eserin ibarelere nasıl bir itiraz yapılabileceği fikrini vereceğine inandığından dolayı öğrencilere okuttuklarını bizlere söylemektedir. Bu durum eserin, mantığı öğrenmekten ziyade Arapça öğrenmek için okunduğunu göstermektedir.

3.2.5.6. er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye

Eser, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî el-Kazvinî (ö.693/1294) tarafından yazılmıştır. Norşin medreselerinde ve Bitlis medreselerinin çoğunluğunda "*Şemsiyye*" diye bilinmektedir.

Kâtibî, Şemsüddin Cüveynî (ö. 1284)'ye[130] ithafen yazdığı ve ismini *Şemsiyye Risâlesi* olarak nasıl verdiğini, eserinde hamdele ve salveleden sonra şöyle ifade etmektedir: "*Şemsüddin Cüveynî, bana mantık hakkında, onun kâidelerini toplayan, asıllarını ve kurallarını kuşatan bir kitap yazmam yönünde işarette bulundu. Bende onun işaretinin gerektirdiği işe hemen koyuldum ve… onu, er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye diye isimlendirdim ve… kitabı bir mukaddime, üç makale ve bir hâtime olacak şekilde tertip ettim."*[131].

Şemsiyye'nin Mukaddime bölümü iki bahisten oluşmaktadır:

İlk bahis, mantığın mahiyeti ve mantığa duyulan ihtiyacı açıklamaktadır.

İkinci bahis ise mantığın mevzuunun ne olduğu konusuna ayrılmıştır. Bu bahiste "Müfretler hakkında" başlıklı bir makale vardır. Bu makale de kendi içerisinde dört fasıldan oluşmaktadır. "Önerme ve hükümleri" başlıklı ikinci makale ile birlikte tasdikât

---

[130] İlhanlı devletinin veziridir. Şemsüddin Cüveynî, Kâtibî'den mantık hakkında kaideleri, asılları ve kuralları içinde barındıran bir kitap yazmasını istemiştir. Kâtibî'de bundan dolayı Şemsüddin (Dinin Güneşi) ismine atıfla eserine Şemsiyye adını vermiştir.

[131] Ferruh Özpilavcı, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 22.

bölümü başlamaktadır. Aynı zamanda ikinci makale kendi içerisinde bir mukaddime ve üç fasıldan oluşmaktadır. Üçüncü ve son makale de ise "kıyas" konusu anlatılmaktadır. Bu makalede kendi içerisinde beş fasıldan oluşmaktadır.

Hâtime bölümünde ise iki bahis bulunmaktadır:

Birinci bahiste kıyasın maddeleri, kıyasın türleri ve beş sanat konusu kısaca ele alınmaktadır.

İkinci bahiste de mevzu, mebadi ve mesailden oluşan ilimlerin cüzleri konusuna değinilmiştir.

Şemsiyye Risâlesi, İslâm dünyasında büyük bir şöhret bularak ilgi görmüştür. Yüzyıllar boyunca neredeyse bütün medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.[132]

Norşin medreseleri Seydalarından Molla Abdüsselam Işık: "*Şerhu'ş-Şemsiyye kitabını öğrencinin belki kafasına yerleşmemiş kurallar olabilir diye hızlıca okuyoruz. Yani o kuralları biraz daha kafasına yerleştirmek içindir. Birde Şerhu'ş-Şemsiyye'nin Tasavvurât kısmını okuyoruz. Tasdikât kısmını okumuyoruz. Yani biz sadece müfretler ve tarifler ile ilgili olan kısmı okuyoruz. Tasdikâtlar ve kıyasla ilgili olan kısmı okumuyoruz*" diyerek hem bu eserin öğrencilere nereye kadar okutulduğunu ve öğrencilerin zihinlerinde mantık kurallarıyla ilgili var olabilecek sorulara bir cevap olsun diye okutulduğunu bu sözleriyle izah etmektedir.

Norşin medreselerinde yukarıda açıklamasıyla verilmiş olan eserler dışında da kitaplar okutulmuştur. Seyda Molla Abdülkerim Çevik: "*Eskiden burada Norşin'de 2-3 öğrencime Husamuddin Hasan el-Katî'nin Ebherî'nin İsaguci'sine yazdığı şerh olan Husam-i Kati (Semkati) ve hâşiyesi Muhyuddîni ders olarak okuttururdum. Norşinde de eskiden Muğni't-Tullâb yerine Semkati ve Muhyuddîn kitapları okutulurdu. Bunun nedeni şuydu ki, Muğni't-Tullâb eserinin yazarı Arap değil de Acem olduğu için ibareleri Arap yazarların ibareleri kadar güzel olmamıştır. Onun ibarelerine baktığımızda düzeltilmesi gereken yerleri görebilmekteyiz. Eskiden biz Muğni't-Tullâb*

[132] Özpilavcı, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri** …, s. 13.

okurken hocamız o ibareleri düzeltip okuttururdu. Ben de öğrencilerime okuttururken ibareleri düzelttirip okutturuyordum. Bundan dolayı belirli bir süre Norşin'de Muğni't-Tullâb yerine ibareleri daha doğru olduğundan ve mantık kaideleri daha rahat bir şekilde anlaşılan Semkati ve Muhyuddîn kitapları okutuldu" şeklinde açıklama yaparak mantık kitaplarının müelliflerinin anadillerinden kaynaklı olarak ibarelerinde eksiklikler olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı okuttukları kitaplardaki eksiklikleri tıpkı kendileri mantık eğitimi aldıklarında hocalarının onlara yaptıkları düzeltmeler gibi onlar da kendi öğrencilerine düzeltme yaparak okutmaktadırlar. Veyahut ibareleri daha doğru olan eserleri okutarak öğrencinin mantık kurallarını daha iyi anlamalarını sağlamaktadırlar. Aynı zamanda yapmış olduğu ifadelerle medresede okutulan kitapların hangileri olduğuna da açıklık getirmektedir.

SONUÇ

Medreselerin kuruluşu her ne kadar İslâm'ın ilk dönemlerine dayansa da eğitim-öğretim kurumları denilince ilk olarak akla gelen Nizâmülmülk medreseleridir. Selçukluların kurumsallaştırdığı medreseleri devralan Osmanlı Devleti de kuruluşunun ilk yıllarından itibaren eğitim-öğretime büyük önem vermiştir. Bu eğitim faaliyetleri arasında mantık ilmine de önemli bir yer verilmiş ve mantık öğretimi medreselerde eğitimin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Ulaşabildiğimiz bilgilere göre, Nizâmülmülk medreselerinin kuruluşundan Osmanlı dönemine kadar olan süreçte kurumsal bir yer olan medreselerde mantık alanında orijinal çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşu ve medreselerin zirve noktaya çıktığı dönemde ise mantıkla ilgili daha önceden yazılmış olan eserler üzerine şerh ve haşiyeler yapılmıştır.

Bitlis medreseleri de eğitim-öğretim kurumları olarak yukarıda izah edilen uzun yılları kapsayan bir süreçle değerlendirilebilir. Selçuklu devleti tarafından kurulan İslahiye Medresesi ile birlikte Bitlis coğrafyasında başlayan eğitim-öğretim kurumları Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde de varlığını devam ettirerek günümüze kadar gelmiştir. Gerek Osmanlı medreselerinde gerekse Bitlis medreselerinde olsun mantık ilmi, değerini yitirmemiş ve medreselerde mantık eğitimi her zaman tedris edilmiştir. Günümüz Bitlis ve Norşin medreselerinde de mantık eserleri sıra kitapları içerisindeki yerini korumakta ve okutulmaya devam edilmektedir. Okutulan eserlere bazen eklemeler veya çıkarmalar yapılmakla beraber sıra kitapları içerisinde yerleri de değişim gösterebilmektedir.

Tezimizin asıl konusunu oluşturan Norşin medreselerinde mantık eğitiminin nasıl yapıldığını incelemek için Bitlis'in Güroymak(Norşin) ilçesine gittik ve buradaki medresede bir süre kaldık. Norşin'de bulunduğumuz süre içerisinde konumuzla ilgili hocalar, öğrenciler ve medresenin diğer işlerinden sorumlu kişilerle görüşmelerde bulunup, gözlemler yaptık. Yaptığımız görüşme ve gözlemleri çalışmamıza yansıtarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmaya ve sonuçlar çıkartmaya çalıştık.

Yaptığımız inceleme ve çalışmalar neticesinde ulaştığımız sonuçlar şunlardır;

1. Norşin medreselerinde mantık eğitimi geçmişten günümüze kadar kesintisiz bir şekilde devam edildiği söylenebilir.

2. Norşin medreseleri ve Bitlis medreselerinin genelinde mantık eserleri sıra kitapları içerisinde yer alan ve Arapça nahiv için medresede okutulan son kitaplar olan *El-Behcetü'l-Mardiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (Suyûtî)* veya *el-Fevâidu'd-Diyâiyye (Molla Câmi)* eserlerinden sonra okutulmaktadır.

3. Norşin medreseleri ve Bitlis medreselerinin genelinde bazı değişmeler olmakla beraber *er-Risâletü'l Esîriyye, Muğni't-Tullâb, el-Fevâdiu'l Fenâriyye (Molla Fenâri), Kavl-i Ahmed, er-Risâletü'ş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idi'l-mantıkıyye* sıra kitapları içerisinde yer alan mantık eserleridir. Bu eserler dışında *Husam-i Kati (Semkati)* ve hâşiyesi *Muhyuddîn, es-Süllemü'l-mürevnak fî ilmi'l-mantık* ve Norşin medreseleri müderrisi Abdüsselam Işık'ın yazmış olduğu *İthâfü't-tullâb bi-halli elfâzi Muğni't-Tullâb* gibi eserler de hocalar tarafından okutulmakta veya öğrenciler tarafından mütâlaa için okunmaktadır. Ancak hoca ve öğrencilerin ne Türkiye de ne de Arap dünyasında yazılmış olan mantık eserlerinden haberdar olmadıkları ve bunları okumadıkları görülmektedir.

4. Medreselerde eğitim dili olarak genellikle Kürtçe kullanılmakta iken mantık eğitiminde Türkçenin de kullanıldığı görülmektedir. Zira okutulan mantık kitapları Arapça olmasına rağmen örnekler Türkçe verilmektedir.

5. Medreselerde mantık eğitimi verilmesinin seydalar açısından üç amacının olduğu söylenebilir. Bunlar şunlardır:

a. Öğrencinin medresenin asli ilimleri olan 'fıkıh, kelam, tefsir ve hadis' gibi ilimleri okurken burada geçen ibareleri daha iyi anlayabilmelerini sağlamak.

b. Öğrencilerin mantık kurallarını kendi hayatlarında fiili olarak uygulayıp tutarlı olmalarını sağlamak.

c. Medreselerde mantık eğitimi verilme geleneğine sahip çıkmak amacıyla bu derslerin devam ettirilmesini sağlamak.

6. Medresede mantık eğitimini almanın öğrenciler açısından da üç olduğu görülmektedir. Bunlar da şunlardır:

a. Okudukları veya okuyacakları kitapların ibarelerini daha iyi anlayabilmek.

b. Kuran-ı Kerim'i ve fıkıh eserlerini okuduklarında daha iyi anlayıp kavrayabilmek.

c. Bazı öğrenciler için ise mantık eserleri sıra kitapları içerisinde yer aldığından müfredattaki zorunluluğu yerine getirmektir.

Ancak hem seydalar hem de öğrencilerin bu amaçlarının, mantık öğrenmenin bütün amaçlarını karşıladığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu durum medresede mantık eğitiminin geriye dönük bilgileri öğrenmek ve kavramak amacıyla yapıldığını, geleceğe yönelik bilgileri elde etmek amacı taşımadığını göstermektedir denilebilir.

7. Medrese öğrencilerinin mantık ilminde öğrenmiş oldukları kuralları diğer ilimlere genellikle uygulayamadıkları görülmektedir. Bunun nedeninin mantık eğitimi verilirken öğrenciye uygulamadan ziyade mantık kurallarını ezberletmekle yetinilmesi olduğu söylenebilir.

8. Bitlis ilimizin ve ülkemizin çeşitli bölgelerinde bulunan bazı medreselerde mantık eserleri gelenekten geldiği için teberrüken okutulmaktadır ve ayrıntılı bir şekilde öğretilmemektedir. Bunun nedeni, mantık ilminin temel İslam ilimlerinden değil, medrese müfredatına sonradan eklenen felsefi ilimlerden kabul edilmesi olarak ifade edilebilir.

9. Norşin medreselerinde mantıkla yakından ilgilenen ve bu ilmi öğrencilerine daha nitelikli bir şekilde öğretmek isteyen bazı mollalar, mantıkla ilgili kitap da yazabilmektedirler. Norşin medreseleri müderrislerinden Abdüsselam Işık hocanın yazdığı *İthâfatü't-tullâb bi-halli elfâzi Muğni't-Tullâb* adlı mantık kitabı buna örnek olarak gösterilebilir.

10. Medreselerde mantık eğitiminin önemli veya değersiz kılınmasının tamamen seydaların keyfiyetine kaldığı söylenebilir. Aynı il, ilçe veya bölge içerisinde farklı medreselerde mantık eğitimine karşı seydalar tarafından farklı tutumlar sergilenebilmektedir.

Tezimizde Bitlis il sınırları içerisinde bulunan medreselerden tespit edebildiklerimizi ele alarak bu medreselerde mantık eğitimini incelemeye çalıştık. Çalışmamızı hazırlarken akademik dokümanlardan araştırma yapıp, Bitlis medreseleri hakkında bilgisi bulunan birçok kişi ile görüşme yaptık. Norşin medreseleri hakkında ele aldığımız hususları bizzat orada bulunarak her şeyi yerinde gözlemleyerek, hoca ve öğrencilerle röportajlar yaparak inceledik.

Çalışmamıza başlarken Norşin medreselerinde mantık eğitimini inceleme ve değerlendirme gayreti içerisinde idik. Sürecin içerisine girdikten sonra çalışmamızın ana konusunu oluşturan Norşin medreselerindeki mantık eğitimini anlayabilmek için medresenin eğitim-öğretim faaliyetlerine değinmemiz gerektiğini fark ettik. Böylelikle mantık eğitimine geçmeden önce medresenin eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini, medrese içerisinde bir günün nasıl geçtiğini, tatillerinin hangi zamanlarda olduğunu, eğitim dillerinin ne olduğu yönlerine değinerek açıklamaya çalıştık. Akabinde çalışmamızın yönünü seydaların ve öğrencilerin mantık hakkındaki

düşüncelerini anlamaya ve eğitimini aldıkları mantık ilmini diğer ilimlere uygulayıp uygulayamadıklarına çevirerek çeşitli tespitler ve değerlendirmelerde bulunduk. Ayrıca Norşin medreselerinde okutulan mantık eserlerini belirleyerek bu eserleri tanıtmaya çalıştık.

Medrese içerisinde bulunduğumuz süre içerisinde burada yer alan seydaların mantık eğitimi alırken, hocalarının kendileri için yazmış olduğu haşiyelerin bulunduğu bilgisini de edindik. Bizim tespit edebildiğimiz gibi başka hocaların yazmış olduğu mantık eserlerinin tespit edilebileceği düşüncesizdeyiz. Dolayısı ile medrese üzerine yapılabilecek bir başka çalışmanın bu haşiyeleri belirleme ve değerlendirme üzerine olabileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

AKSOY, Suphi ve Tuma ÇELİK, **Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi**, Nika Yayınevi, Ankara 2017.

AKSOY, N. Durak, H. Adnan ARSLANTAŞ, "Ana Hatlarıyla Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Eğitim-Öğretimde Kurumsal Değişim", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ 2010, C.20, S:1, s. 471-488.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.

ATADEMİR, H. Ragıp, "Porphyrios ve Ebherî'nin Îsâgûcî'leri", **A. Ü. D. T. C. F. D.** 1948, C.6, S:5, s. 461-470.

ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri**, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

ARPA, Abdulmuttalip, "Şark Medreseleri Programında Kur'ân Birikimi", **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bingöl 2013, S:2, s. 99-123.

ALPER, Ömer Mahir, **İBN SİNÂ**, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

AYDINLI, Yaşar, **Fârâbî,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.

BALA, Sabahattin, **"Bir Eğitim Kurumu Olarak Şark Medreseleri (Mardin Yöresi Örneği"**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dile Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2012.

BAYRAKDAR, Mehmet, **İslâm Felsefesine Giriş**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

BİNGÖL, Abdülkuddüs, **Türklerde Mantık**, AKM Yayınları, Ankara 2001.

BİNGÖL, Abdülkuddüs, **Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.

BİNGÖL, Abdülkuddüs, "Îsâgucî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

BİNGÖL, Abdülkuddüs, "Uyanış Döneminde İslâm Kültür Evreninde Mantık Geleneğinin Oluşumu", **Felsefe Dünyası** 2012, C.2, S:56, s. 3-22.

BOLAY, Süleyman Hayri, **Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

BOZKURT, Nebi, "Medrese", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

CAN, Betül, "**Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Ankara 2009.

ÇAPAK, İbrahim, "İslâm Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 2004, C.6, S:9, s. 25-42.

ÇETKİN, Muhammed "Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyumu)**, Bingöl, 29 Haziran – 1 Temmuz 2012, s. 373-398.

ÇELEBİ, Ahmed, **İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi**, (çev.), Ali Yardım İstanbul 1998.

ÇELİK, Mehmet**, "Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum Olarak Medreseler (19 ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği"**, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Mardin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin 2017.

ÇİÇEK, Halil, **Şark Medreselerinin Serencamı**, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, Mustafa, **Beytü'l-Hikme**, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.

DEMİRALP, Yekta, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

DORU, M. Nesim, **Süryani Düşüncesinde Metafizik**, Divan Yayınları, İstanbul 2016.

EMİROĞLU, İbrahim, **Klasik Mantığa Giriş**, Elis Yayınları, Ankara 2016.

EDREM, Hüsameddin, **İlkçağ Felsefe Tarihi**, Selçuklu Üniversitesi Yayınları, Konya 2017.

ERMAN, Uğur, "Siirt Medreselerinde İcâzetname Öncesi Okutulan Kitaplar Ve İçerikleri", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt 2016, C.2,

EROĞLU, Gültekin, "Klasik Mantıktan Modern Mantığa Geçiş: Modern Mantığın Doğuşuna Temel Sayılabilecek Bazı Hususlar " **Hikmet Yurdu Dergisi** 2012, C.5,

ERKIZAN, Hatice Nur, A.Kadir ÇÜÇEN, **Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi**, Sentez Yayıncılık, Ankara 2013.

ERÜNSAL, İsmail E., **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

EPÖZDEMİR, Şakir, **Medreseyên Kurdistanê Dı Dewra Mîran û Neqşebendiyan de**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2015.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasr, **Kitâbu'l-Burhân**, (çev.), Ömer TÜRKER ve Ömer Mahir ALPER, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasr, **Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele fi'l-Mantık**, (çev.), Yaşar AYDINLI, Litera Yayıncılık, İstanbul 2016.

FURAT, Ayşe Zişan, "Eğitim-Mimarî İlişki Açısından Kuruluş Dönemi Osmanlı Medreseleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, S:8, s. 181-208.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, **el-Munkiz mine'd-dalâl**, (çev.), Nazım HASIRCI ve Eyyüp TANRIVERDİ, Harf Yayınevi, İstanbul 2015.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, **el-Mustasfâ Min İlmi'l-Usûl**, (çev.), Yunus APAYDIN, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, **Mi'yâru'l-İlm**, (çev.), Ali DURUSOY ve Hasan HACAK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.

GUDDE, Abdulfettah, **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas) ve Öğretim Metodları**, (çev.), Enbiya YILDIRIM, Otto Yayınları, Ankara 2016.

HASIRCI, Nazım, **Klasik Mantık El Kitabı**, Araştırma Yayınları, Ankara 2015.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yayınları, Ankara 2010.

HIZLI, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa 2008, C.17, S:1, s. 25-46.

RESCHER, Nicholas, **İslâm Mantık Tarihi**, (çev.), Ahmet KAYACIK, Litera Yayıncılık, İstanbul 2018.

RESCHER, Nicholas, "Aristoteles Organon'un Kindî Taslağı", (çev.), Nazım HASIRCI, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 2011, C.13, S:24, s. 223-233.

IŞIKDOĞAN, Davut, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 2012, S:53, s. 43-83.

İBN SÎNÂ, **Kitâbu'ş-Şifâ Mantığa Giriş**, (çev.), Ömer TÜRKER, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013.

İBN SÎNÂ, **el-İşârât ve't-Tenbîhât,** (çev.), Muhittin MACİT, Ali DURUSOY ve Ekrem DEMİRLİ, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Osmanlı Devleti Ve Medeniyeti Tarihi**, C.2, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1998.

KAZICI, Ziya, **Osmanlı'da Eğitim-Öğretim**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.

KAYACIK, Ahmet, "**Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzerine**",https://osmanli.org.tr/osmanli-medreselerinde-mantik-egitimi-uzerine/, [22.01.2019].

KARAKÖK, Tunay, "Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", **Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Bartın 2013, C.2, S:2, s. 208-238.

KEKLİK, Nihat, **İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı**, C.1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

KEMALOĞLU, Muhammed, "XI-XII Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim Öğretim (Medreseler)", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Mayıs 2015, C.2, S:5, s. 62-79.

KESKİN, Mustafa, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt 2017, C.4, S:1, s. 61-82.

KÖZ, İsmail, "İslâm Mantık Külliyatının Teşekkülü " **Felsefe Dünyası** 1999, C.2, S:30, s. 91-112.

KÖZ, İsmail ve Ali ÇETİN (Ed.), **Mantık,** Ankara Grafiker Yayınları, 2016.

KILIÇ, Hulusi, "Câmi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

LANDAU, Jacob, "Küttâb", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

MENEKŞE, Ömer, "Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizâmiye medreseleri", **Diyanet İlmi Dergi**, Ankara 2003, C.39, S:3, s. 117-122.

MUTLU, Abdülğani, "Norşinli Şeyh Muhammed Masum" **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler** (Uluslararası Sempozyum), Muş, 5-7 Ekim 2012, s. 175-178.

NURSİ, Said, **Mesnevi-i Nuriye**, Envar Neşriyat Yayınları, İstanbul 1995.

ÖKTEM, Ülker, "Osmanlı Medreselerinde Felsefe", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara, 2004

ÖNER, Necati, **Klasik Mantık**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Câmi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

ÖZDEMİR, M. Çağatay, "Fatih Medreseleri", **Türk Yurdu Dergisi**, Ankara 1990, C.10, S:33, s.13-14.

ÖZPİLAVCI, Ferruh, **Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh**, Litera Yayıncılık, İstanbul 217.

ÖZPİLAVCI, Ferruh, **Ebherî Îsâgucî ve Şerhi**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.

ÖZPİLAVCI, Ferruh, "Gazzâlî'in Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **İslâmî İlimler Dergisi**, İstanbul 2012, C.7, S:13, s. 145-158.

PAKALIN, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz ve Recep DURAN (Ed.), **2400'üncü Yılında Aristoteles ve Aristoteles'in Dünya Tefekküründeki Yeri**, Lefkoşa YKU Yayınları, 2017.

STREET, Tony, **İslâm Mantık Tarihi**, (çev.), Harun KUŞLU, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

SUZAN, Yahya "Medreselerde Arapça Öğretimi", **Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyumu)**, Bingöl, 29 Haziran – 1 Temmuz 2012, s. 599-614.

ŞEVKİ, Abdullah, **Edebiyat ve Yorumları**, Havuz Yayınları, Ankara 2009.

TALAS, M. Asad, **Nizâmiye medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim**, (çev.), Sadık CİHAN, Etüt Yayınları, Samsun 2000.

TEKİN, Rahmi, "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2009

TOP, Mehmet, "Şerefiye Külliyesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, **Fârâbî**, Say Yayınları, İstanbul 2017.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bitlis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "**Medreseler**",http://www.bitliskulturturizm.gov.tr/TR,56227/medreseler.html, [22.01.2019].

Türkiye Kültür Portalı, "**Hatibiye Medresesi Bitlis**", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/kulturenvanteri/hatbye-medreses, [01.04.2019].

Türkiye Kültür Portalı, "**Hacı Begiye Mescidi**", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/gezilecekyer/haci-begiye-mescidi, [01.04.2019].

Türkiye Kültür Portalı, "**Gazi Bey Mescidi-Bitlis**", https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bitlis/gezilecekyer/gazi-bey-mescidi, [01.04.2019].

Uludağ Sözlük, "**Nuhiye Medresesi**", https://www.uludagsozluk.com/k/nuhiye-medresesi/, [01.04.2019].

YAREN, M. Tahir, "**İslâm Kültüründe Mantık Çalışmalarına Karşı Fikirler**", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1982.

YUSİF, Efrem İsa, **Mezopotamya'nın Bilim Öncülleri Süryani Tercümanlar ve Filozoflar**, (çev.), Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007.

EK: RESİMLER

EK: 1

Güroymak(Norşin) ilçesi, Şeyh Muhammed Masum Medresesi, Şeyh Muhammed Hafit Medresesi

Ek: 2

Said Nursi'nin eğitim aldığı ve günümüzde Divan olarak kullanılan yer

EK: 3

Şeyh Muhammed Hafit Medresesi

Ek: 4

Şeyh Muhammed Masum Câmi ve Medresesi